ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ
1920

КНУТ ГАМСУН

на зарослих стежках

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Зацікавленість творчістю Кнута Гамсуна в Україні бере початок ще з 20-х рр. XX ст. і не згасає донині. У гроні славетних норвезьких майстрів слова його названо «найталановитішим, найзнаменитішим і найсуперечливішим письменником».

Гамсун завжди ставив перед собою завдання — не лише змальовувати вчинки своїх персонажів, а й проникати в усі сховки їхньої душі. В останній книжці «На зарослих стежках» він зробив спробу проникнути вглиб своєї душі і описати чи не найдраматичніші сторінки власного життя, коли йому в досить таки поважному віці довелося пережити відчай, розчарування і приниження. Письменник називає свій твір щоденниковими записами, але перед нами постає ціла мозаїка спогадів, що зворушують відвертістю, лаконізмом та іронією, за якими впізнається неповторний гамсунівський стиль.

- Кнут Гамсун
  - На зарослих стежках
  - Кнут Гамсун
  - Додаток
  - Гамсун, голод і колаборанство
  - Кнут Гамсун
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19

- ○ 20
- ○ 21
- ○ 22
- ○ 23
- ○ 24
- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29
- ○ 30
- ○ 31
- ○ 32
- ○ 33
- ○ 34
- ○ 35
- ○ 36
- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63

ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ
1920

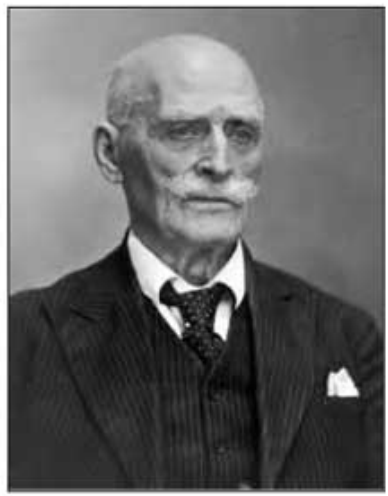

Кнут Гамсун

Удостоєний Нобелівської премії

«За монументальний твір «Плоди земні» про життя норвезьких селян, що зберегли свою вікову прив'язаність до землі і вірність патріархальним традиціям»

Кнут Гамсун
На зарослих стежках

Knut Hamsun

PÅ GJENGRODDE STIER

Кнут Гамсун

НА ЗАРОСЛИХ СТЕЖКАХ

Переклад з норвезької
Галини Кирпи

видавництво
жупанського

Київ

На зарослих стежках

Іде 1945 рік.

26 травня до Нергольма приїхав начальник поліційного відділку Арендала і повідомив нам із дружиною про хатній арешт на тридцять днів. Заздалегідь мене про це ніхто не попереджав. На його вимогу дружина віддала йому мою вогнепальну зброю. Потім я мусив писати начальникові поліційного відділка, що маю ще два великі пістолети з часів останньої олімпіади в Парижі, мовляв, він може забрати їх, якщо хоче. Водночас я додав, що хатній арешт, очевидно, не слід розуміти буквально, адже я мав довкола садиби чималенько землі, і все треба тримати на оці.

За якийсь час навідався помічник ленсмана з Ейде й забрав обидва пістолети.

***

14 червня мене повезли з дому до лікарні в Ґримстад, а мою дружину за кілька днів перед цим упекли до жіночої в'язниці в Арендал. Тож тепер я більше не мав змоги порядкувати на хуторі. Ця ситуація вкрай недоречна, адже тимчасовим управителем там лишився всього-на-всього молодий хлопчина. Але на те не було ніякої ради.

У лікарні одна з молоденьких медсестер поцікавилася, чи не хотів би я відразу лягти, оскільки в «Афтенпостен» писали про те, що в мене «цілковите виснаження» і мені «потрібна опіка».

— Господь з вами, дитино, я не хворий, — відповів я, — у цій вашій лікарні немає здоровішої за мене людини, я просто глухий!

Вона, либонь, подумала, що я вихваляюся, і не захотіла заходити зі мною в розмову. Атож, вона не захотіла зі мною говорити, і такого мовчання дотримувалися всі медсестри, поки я перебував у лікарні. Єдиним винятком серед них виявилася старша медсестра, сестричка Марія.

***

Я тиняюсь територією лікарні. На пагорку стоїть давня будівля, а в долині новіша — то, власне, і є лікарня. Я живу на пагорку сам як палець, на другому поверсі мешкають три юні медсестри, й більш нікого в будинку немає.

Я ходжу собі й роздивляюся. Тут усюди багато дубів-велетнів,

а також немало таких, що хтозна-коли були зрубані, і тепер від їхніх пеньків угору повиганявся буйний густий молодняк, з якого так нічого й не виросте. На заході видно невеличкі хутірці.

Поліціант, котрий привіз мене сюди, попередив, що мені заборонено «покидати лікарню». Мабуть, і цю заборону не варт було розуміти буквально, але я поклав собі бути слухняним, взірцевим арештантом і навіть не наважувався відходити кудись ані на крок. А втім, дивно, в жодній країні я ніколи не мав жодних справ із поліцією, хоч удосталь намандрувався світом, ба — навіть більше: моя нога ступала на чотири з п'яти континентів, от лиш тепер, на схилі віку, я став арештантом. Ну що ж, те, що судилося, повинно статися ще до моєї смерті.

***

Я тиняюся день крізь день. Три юні сестрички — радше, практикантки — підіймаються по черзі на пагорб, приносять мені їсти і, крутнувшися на підборах, зникають з очей.

— Красненько дякую! — гукаю їм услід.

Тут трохи самотньо, та мені не звикати до самоти, вдома також зі мною не говорять, бо я глухий, мов тетеря, і всіх обтяжую. Попоївши, я виношу тацю з порожнім посудом у коридор, звідки вони його забирають.

Потім мені доводиться або знов іти надвір, або сідати розкладати пасьянс. Я не захопив із собою нічого читати, а мої газети не надходили. За кілька днів я питаю одну дівчину:

— Я бачив, що заходив листоноша, хіба мені не було ніяких газет?

На мою втіху вона не мовчить і відповідає голосно й розбірно:

— Вам не можна читати газет!

— Та невже? Хто це сказав?

— Начальник поліційного відділка Арендала.

— Он як. Красненько дякую.

Проте старша медсестра знаходить вихід, вона мені дозволяє покопатися в шафі з давніми книжками й підшивками газет. Он воно як, великодушні люди надарували лікарні шкільних підручників, журналів для дітей та молоді, оправлених романів, що виходили в журналах, видання «Для бідних та багатих», «Розмова», «Євангеліст», і між усім тим я знаходжу один скарб — книжку Топсе[1].

Я лаштуюся читати помаленьку, щоб розтягнути надовго, передусім я багато очікую від романів із «Морґенбладет». Мені впадає у вічі, що вони з бібліотеки Сміта Петерсена. Колись цей

Сміт Петерсен жив у Ґримстаді й був пан на всю губу.

Та попри всі мої наміри розпланувати своє читання, я з жадобою накинувся на книжку Топсе й проковтнув її одним духом. Того Топсе, про якого Брандес[2] не хотів писати. Нині їх обох немає на світі.

***

Приходить поліціант, ставить мені низку запитань і нотує мої відповіді. Мене те ніщо не цікавить. Здається, владі конче треба знати, яким майном я володію, адже «Морґенбладет» оповістила про мої «великі статки». Я перелічив те, чим володію.

Потім кілька днів стояло затишшя, хіба що один поліціант приїздив із «ухвалою про управління майном», а другий — із «постановою про притягнення до громадянської відповідальності».

— Мені б так хотілося володіти вашим чудовим велосипедом, — зірвалося у мене з язика.

— Ви не хочете прочитати постанову? — спитав поліціант.

— Авжеж, але не зараз.

***

23 червня мене повезли до судового слідчого.

Він одразу ж зустрів мене усмішечкою:

— А ви, певно, маєте більше грошей, ніж зізналися?

Я трохи сторопів і подивився на того чоловіка:

— Я не сиджу на купі грошей, — відповів.

— Та ні, але...

Той мій статок, про який я заявив, становить десь 25 тисяч готівкою, 200 акцій в «Ґюллендалі[3]» та хутір Нергольм. І квит.

— Як же тоді авторські права?

Гаразд, якщо судовий слідчий скаже мені щось про авторські права в нинішній час, я буду йому вельми вдячний. Здається, тепер моя письменницька фортуна відвернулась від мене.

Та, Господи, як же я його розчарував! І як розчарував усіх решту, тих, хто сподівався запхнути носа до мого «великого статку». Що й казати, мій статок не просто великий, а величезний. Я не маю аніякого бажання забирати його з собою в могилу.

Допит був добропристойний і непосутній. На чимало запитань слідчого я відповідав ухильно, щоб зайве не дратувати

цього зичливого пана. Судовий слідчий Стабель фанатично ненавидить Німеччину, а ще він вірить, хоч його віра завбільшки з гірчичне зерно, у благородне й безперечне право союзників здолати німецьку націю і стерти її з лиця землі. Крім усього того, про що вже було надруковано в пресі, я назву кілька деталей.

Він спитався моєї думки про товариство націонал-соціалістів, яке я відвідував у Ґримстаді.

Я відповів, що в тім товаристві були достойніші за мене люди. Але змовчав про те, що там було не менше чотирьох лікарів, бо не хотів нікого називати конкретно.

До нього доходили чутки, що загалом я був надто добрий для того, щоб належати до нацистських змовників.

— Там також є судді, — сказав я.

На жаль, є. А як я ставлюся до тих жахливих злочинів німців у Норвегії, які нещодавно розкрилися?

Оскільки начальник поліційного відділка заборонив мені читати газети, то я сном-духом ні про що не знав.

Невже я не знав про вбивства, терор, катування?

Ні. Я краєм вуха почув про це лишень перед своїм арештом.

— Так от, солдат-найманець на прізвище Тербовен, що отримував накази від самого Гітлера, протягом п'яти років катував і вбивав норвежців. Але ми, хвалити Бога, витримали.

Ви вважаєте німців культурною нацією?

Я не відповів.

Він повторив запитання.

Я подивився на нього і нічого не відповів.

— Якби я був начальником поліційного відділка, то дозволив би Вам читати всі газети. Ваша справа відкладається до 22 вересня.

***

І так три місяці.

Я читаю, тиняюся без діла і розкладаю пасьянс.

Щоб трохи розім'яти ноги на своїй украй обмеженій території, я дряпаюся аж на вершину гірського пустища. Пагорб дуже крутий, і мені де-не-де доводиться долати його за допомогою гострої палиці, щоб не зісковзнути вниз. І це ще не все: у мене так жахливо паморочиться голова, що хочеться блювати, і я з усіх сил тамую нудоту. Мабуть, запізно в житті я почав ці свої сходження на гору. Я мандрую сюди кожен божий день, і в мене виходить дедалі краще, але тільки-но вибираюся нагору, в мене тремтить все тіло.

На вершині гірського пустища рівно як на долоні. Я сідаю тут, і мені видно вежі маяків при вході до Ґримстада й завдовжки з кілька миль протоку Скаґерак. Спершу мені треба спокійно посидіти, і я сиджу й відхекуюся, хоч мій мозок працює мов заведений. Я дивлюся на годинник — отакої, я витратив на сходження сюди всього-на-всього кілька нещасних хвилин, а тепер сиджу собі на вершині й тішуся, ніби здійснив бозна-який подвиг. Для того, щоб усе скінчилося щасливо, я вирішую спуститися вниз іншим боком пагорба і непоміченим пробратися в лікарню.

Ну от, я спускаюся без жодних проблем. Але тут переді мною виростає якась дорога, і я боюся нею іти, щоб когось там не стріти. А коли зиркаю на годинник, то розумію, що на таку мандрівку часу в мене обмаль — отже, мені все-таки доведеться повернутися назад і знов іти пустищем.

Для мене й це було завиграшки, хоч один раз я по-дурному гепнувся і підвередив руку. А завершити цю круту мандрівку до лікарні вдалося тим, що я сів на купу листя та хмизу й з'їхав донизу.

Атож, усе це я дуже непогано зметикував і здійснив, що там казати. І відтоді я нічого не міняв у своїх прогулянках. Непокоїло мене лише те, що поліція може навідатися в лікарню за моєї відсутності.

Проте, коли за кілька днів і тижнів я став міркувати, чи корисні мені ці мандрівки гірським пустищем, то не відчув великого задоволення. Для моїх м'язів, рук та ніг це все-таки непідходяще заняття, я страшно стомлювався, мене кидало в піт і виснажувало так, що тіло ставало ґумове. А ноги однаково німіли. До того ж мої черевики, не витримавши такого випробування, геть розлізлися. А інших черевиків я не мав.

Старшу медсестру випадає бачити вкрай рідко. Їй майже ніхто не допомагає, тож доводиться самій куховарити. Але одного разу, запримітивши мене, вона заявила без усіляких передмов, щоб я більше гуляв надворі. Тоді показала гарну довгу дорогу, що вела до спаленої дотла вілли Сміта Петерсена й порадила мені туди прогулятися.

— Зважу на ваші слова, сестро. Красненько дякую.

Її порада мені неабияк допомогла, я міг ходити або швидко, або поволі, — як собі хотів. На одній садибі мене щоразу підстерігав якийсь песик і радо вибігав вітатися.

Однак мандрівок гірським пустищем мені не хотілося закидати цілком. Усе ж таки я сам їх завів у звичку, я пізнавав там кожне дерево й камінь, а крім того відчував, що довкола мене панує приємний шум, хоч я був глухий і більше його не чув.

***

Я сиджу на перехресті й тримаю в руках поштову листівку, на якій написав до Нергольма, щоб знайшли для мене вдома якісь черевики. І ось я чекаю, коли хтось ітиме до міста і зможе цю поштівку взяти.

Першим іде хлопчина років, певно, шістнадцяти — похмурий і негарний з лиця, але я зводжуся на ноги, простягаю поштівку й питаю:

— Вибачте, чи не могли б ви вкинути цю поштівку до скриньки?

Він сахається, його обличчя пересмикується, і ледве я закінчую фразу, як він щось бурчить і чимчикує собі далі.

— Чи, може, ви не до міста? — вибачливим тоном кричу я.

Він не відповідає, ніби то не до нього.

Якщо мені так не поталанило з першого разу, то я не наважуся заговорити до когось іншого і повертаюся в лікарню.

***

Немає жодного сумніву в тім, що цей хлопчина мене впізнав. Вочевидь, йому відомо, що я під арештом, і тепер він продемонстрував свою велику зневагу до такого штибу людей, як я.

Ну от, у Норвегії з'явився політичний в'язень. Донині про політичного в'язня ми читали тільки у якихось російських пригодницьких книжках, ми його ніколи не бачили і навіть не могли собі уявити. Якщо не брати до уваги Транерера, Кристіана Лофтгюса, Ганса Нільсена Гауґе. Але нині з'явився той, кого ми беремо до уваги, він просто заполонює нашу Норвегію; кажуть, що він не один, їх, таких — сорок, п'ятдесят, шістдесят тисяч. А може, й набагато більше.

Нехай і так.

Люди пов'язують політичного в'язня з якимось кримінальним злочинцем, він, мовляв, никає з кулеметом на плечі і тримає напоготові фінський ніж, ну, а особливо його треба остерігатися дітям і молоді. Я те помітив за ці тижні й місяці, на таке гірко було дивитися. Що сталося б із тим хлопчиною, якби він чемно взяв мою поштівку? Втім, мене це якось не вражає. Щоправда, я зовсім не знаю, як мені послати поштівку. Відчуваю, що юні медсестри, які лаштуються до міста, не захочуть зайвого клопоту. І листоноша не візьме.

Я читаю, валандаюсь без діла і розкладаю пасьянс.

***

До речі, про фінський ніж. Не збагну, де він тут у мене взявся. Красивий ніж — з ґравіюванням на мельхіоровому обідку і в шкіряних піхвах. Я цікавлюсь у чоловіка, що підмітає подвір'я, але той відповідає, що ніж не його. Тож, мабуть, доведеться спитати старшої медсестри.

До мене в кімнату заходить добродій у сірому літньому костюмі, киває головою і мовчить. Він поводиться так, наче ми знайомі, але я його не знаю. Потім, здається, мимрить, що він — лікар і називає себе. Я нічого не чую і мушу перепитувати. Еріксен? Але я знаю лише одного лікаря Еріксена і чув, що його заарештували. Незнайомий добродій щось шукає в своєму гаманці, може, візитівку, не знаходить її і перестає шукати. Так ми й стоїмо.

— Ви щось від мене хочете? — питаю.

Чоловік хитає головою, і я розумію, що він просто захотів мене перевідати.

Я дякую. Мені приємно. Адже тепер я здебільшого спілкуюся з поліцією, я ж усе-таки — арештант, зрадник батьківщини...

— Як вам тут ведеться? — питає він.

— Чудово.

Невдовзі він пішов. Вельми приязний чоловік, хоч усе-таки говорив доволі тихим голосом.

***

До речі, нестачі приязних людей я не відчуваю. Сюди, до мого пагорба, є найкоротша дорога — стежка, й багато хто прошкує саме нею, не обходячи головної лікарні. Я сиджу іноді обіч цієї стежки, оскільки тут гарні місця, де спокійно можна забувати про все на світі, пасти очима якусь мурашину й набиратися мудрості. Повз мене проходять люди, і дехто з них вітається. Вони знають, чого я тут сиджу, проте вітаються.

Одного дня зупиняється літня пані й затримує на мені погляд. Я зводжуся на ноги й знімаю капелюха. Вона заходжується щось говорити, я кажу, що не чую, та вона все говорить. А заразом показує рукою кудись у небо, і я киваю головою. Вона раз по раз показує рукою в небо, ніби й мене там щось може розрадити, і я киваю головою. Вона зупиняє ще одну пані, що минає нас, вони перемовляються словом і на прощання подають мені руки. Сама приязнь.

А я через свою дурну голову не попросив їх узяти з собою

мою поштівку!

Я картаю себе за нездогадливість і вибираю собі покару — цебто спинаюся на гірське пустище найкрутішим схилом. А це тепер дуже непросто, оскільки мої черевики розлізлися ще більше. Їм уже, мабуть, років вісім, вони в мене ще із Сербії.

Я опинився на другому боці пустища і тюпав доти, доки побачив дзвіницю. Певна річ, я був на забороненій території, але зайшов досить далеко, ще зовсім трохи — і можна було б звірити свого годинника з дзиґарями на вежі. Втім, я добувся аж сюди для того, щоб глянути, чи є тут поштова скринька.

Праворуч від мене простягалася безлюдна вулиця. Я став нею спускатися, але від страху, що мене охоплював, ішов навшпиньки. В самому кінці я помітив крамницю залізних виробів Ґрефстада, на стіні якої висіла поштова скринька.

Може, наважитися? Туди всього-на-всього кілька кроків. Я нишком роззираюся навсібіч, та ніде не бачу ні душі. Наступної миті я мов зриваюся з цепу й перебігаю вулицю, вкидаю поштівку в скриньку і так само шпарко біжу назад. А тоді переходжу на крок.

Я ще пройшов пагорбом зовсім небагато, як хтось штовхнув мене в спину. Поліціант. За останні тижні у мене так розгулялися нерви, що мною аж затрясло.

— Я хочу вам сказати, що годинник на дзвіниці відстає на двадцять хвилин, — промовляю я. — У вас є годинник?

Він виймає свій годинник, і ми звіряємо час.

— Але це вам нічим не зарадить, — каже він. — Вам заборонено ходити тутешніми вулицями. Як ви до такого додумалися?

Я пояснюю, що це через поштівку, в якій лише кілька слів. Гляньте сюди, ви тільки гляньте на мої шкарбани.

— Ми говоримо про різні речі, — каже він.

— О так, звичайно, — згоджуюсь я. — І вибачте мені, будь ласка. До речі, це, бува, не ви привезли мене тоді в лікарню?

— Ні, — відрубує він. — Але не має значення, хто вас привіз.

— Атож. Та річ у тому, що мені конче потрібно було послати ту невеличку поштівку, з якою я ходив до скриньки.

— Послухайте-но сюди, — каже він. — Ви повинні триматися лікарні, я не хотів би вас більше тут бачити. Ви це розумієте?

— Так, — відповідаю йому. — Я оце стою та й думаю, як мені не таланить. — Варто було трохи почекати, і я віддав би листівку вам, щоб ви вкинули її в скриньку, тоді все було б законно.

Якусь мить він дивиться на мене, а тоді каже:

— Цього разу я про вас не доповідатиму. Але ви зараз же підете звідси. Ну ж бо!

***

Знайшлося кілька цілком пристойних романів, що публікувалися колись у «Морґенбладет». Не знаю, що там друкують тепер, але в часи Сміта Петерсона літературу підбирали розумно, і тепер я не бажав би собі кращого чтива. От тільки його було замало, хоч романи й займають сотні сторінок. У мене вдома цілий будинок заставлено полицями книжок, і часом я міг би наймати автомобіль, щоб мені їх доставляли сюди, але ж мої гроші, уявіть собі, заарештовані так само, як і я. Мене то не дратує, я тільки всміхаюся і ні в кого нічого не випрошую. Якась добра пані з Яви надіслала мені через Голландію коробку сиґар, вона пише, що вони з чоловіком читали деякі мої книжки, щиро вітає і дякує. Господи, благослови її за те, що вона зробила це задля чужинця, який так далеко живе! Люди жаліють старих. Проте одного дня в мене закінчаться сиґари, що тоді? Тоді я кину курити та й квит. Я вже кидав тричі, і щоразу рівно рік не курив — з точністю до дня. Я опаную себе й кину. Чудово. Та однак знов почну, то навіщо тоді все це? Я опаную себе й тоді, як почну знов.

І тепер я не маю жодного наміру закопувати цей свій хист у землю.

***

У щоденному житті-бутті не стається нічого важливого. Он старий чоловік тарганить на узгір'я домовину, яка лежить на ручному двоколісному возику, а його стара дружина тупцяє слідом і підпихає. Уже вдруге за мого перебування тут це старе подружжя привозить сюди домовину, вночі в лікарні хтось помер, і покійника перевозять у повітку, що стоїть на пагорбі, де він лежатиме до поховання в землю. Тихо й спокійно, нічого особливого. Старий розв'язує мотузку, підходить до узголів'я домовини і тягне її. Дружина знов підпихає. І домовина плавно сповзає додолу.

— Це, бува, не ви лишили фінський ніж? — питаю я.

— Фінський ніж? — мабуть, перепитує він, бо я бачу, як він обмацує себе, а потім хитає головою.

Відтак йому розв'язується язик, він хоче більше знати про той ніж: мовляв, ну і який же він на вигляд? Та я плентаюсь далі, ніби раптом згадую, що маю дещо зробити у себе в палаті.

І я таки маю. Правду кажучи, я не байдикую, мені доводиться, як усім людям у нинішні часи, щодня церувати шкарпетки й латати на ліктях куртку. Крім того, є ще повно дрібних справ,

яких годі перелічити: треба заслати ліжко, викурити вранішню сиґару й побити мух. Треба прикрутити ніжку стільця, що весь час відвалюється, і забити в стіну цвях для свого капелюха, я навіть знайшов камінь, яким його забиватиму. Врешті-решт мені вже годилося б, мабуть, відповісти на листа, що надійшов минулого місяця, але писака з мене нікудишній, і відповіді не вийде.

Усьому свій час.

Про навкілля, що мене оточує, нема чого й казати. Тут тільки голе узгір'я і жодного квітника. Погода гидка, майже завжди холодний вітер; однак недалеко звідси ліс, де між деревами пурхають пташки, а на землі повзає всіляке гаддя. О, світ і тут прекрасний, і нам би годилося безмежно дякувати йому за те, що ми в ньому живемо. Тут навіть каміння й верес багаті кольорами, тут папороть має дивовижну форму, і в роті ще довго відчувається приємний присмак після того, як я знаходжу корінь солодки і відкушую краєчок.

Аж ось над пагорбом пролітає літак, і краєвид пожвавлюється. Ген біля підніжжя пагорба припнуто дві корови, але, на жаль, вони стоять на одному місці; я бачу, що корови ревуть, бо їм не терпиться, щоб їх кудись перегнали і напоїли.

У певну годину мені приносять їсти. Одна з трьох молоденьких сестричок ставить на мій стіл тацю, розвертається на підборах і виходить.

— Красненько дякую! — гукаю я їй услід.

Ба — всі три сестрички не міняють тактики. Либонь, їм важкувато підійматися на пагорб так, щоб не розхлюпати кави або юшки. Хтозна. Але все розхлюпується на тацю. Так мені й треба: котюзі — по заслузі. З перших днів свого перебування тут я намагався пояснити їм, що нікого не вбив, нічого не вкрав і не спалив нічиєї хати, та мої пояснення їх не обходили і не цікавили. Тепер я більше нічого не пояснюю, бо немає сенсу збивати бучу. Юшка розхлюпалася, кава розхлюпалась, та в цьому все-таки немає ніякої трагедії. І ось я підбираю з таці якогось листа, його розпечатували, а тоді знов запечатували — саме так листи пересилала поліція. Може, там вирізка із шведської газети. Або вітання від якоїсь милої данської актриси. Підібравши листа з таці, я сушу його на сонці. У цьому також немає нічого трагічного. Тільки прикро за тих трьох сестричок, всі вони юні і вродливі, але як же погано виховані...

***

Про спалену віллу Сміта Петерсена досі ходять чутки.

Очевидно, вона чимось вабила до себе людей.

Спершу я простую до дощаного мосту без поручнів, найімовірніше це просто кладка, а потім зупиняюся біля велетенських ясенів, столітніх і величних, там лише п'ять чи шість дерев, не більше, решта, мабуть, усохли. Я насилу пробираюся кам'янистою, неприбраною дорогою і доходжу до руїн.

Вілла була дерев'яна, стіни, які вціліли, свідчать, що тут стояв звичайний сільський будинок з необхідними прибудовами й добудовами довкола. Мені невтямки, що в тому будинкові особливого, але ж, мабуть, всередині тут панувала велич, де було повно затишку, комфорту, розкоші, шику та неземної краси, хіба я знаю. І тут, либонь, святкували всілякі урочистості, тут минали неповторні хвилини життя й казкові ночі, які досі живуть у переказах. Тут жила династія Смітів Петерсенів, дехто з них писався через дефіс, дехто ні. Один Сміт Петерсен працював консулом у Ґримстаді, ще, кажуть, є пристань Сміта Петерсена, я нічого такого не знаю, колись тільки мені прийшов був від якогось Сміта Петерсена лист, написаний, на жаль, нерозбірливим почерком. Чи не французьким консулом він часом був? Їздив, певно, парою коней, якими правував кучер у лівреї із блискучими ґудзиками, у той час то було не абищо; тепер Сміт Петерсен мав би два лімузини, тож йому довелося б прокласти до своєї садиби пристойну дорогу.

Але не це змушує мене поринути в роздуми, а зовсім інше: як мало на світі довговічного! Навіть династії обриваються. Навіть те, що ґрандіозне, колись валиться. У цих моїх міркуваннях немає ні крихти песимізму, це просто визнання того, наскільки невгамовне й динамічне життя. Воно весь час перебуває в русі, анітрохи не зупиняється, тільки-но щось одне в ньому падає, як зводиться щось інше, величається якусь мить у світі й помирає. Герої «Мови Високого[4]» щиро вірили в статичну тривалість посмертної слави. Але ми знаємо приказку про гусей, що побутує на Мадагаскарі: «Тесака не любить того, що триває вічно!»

Ох уже ці ґелґотухи з Мадагаскару! Вони отримують те, що їм хочеться мати.

Ми, люди, не такі мудрі, ми не відмовляємося від ілюзії вічного життя. Перед лицем Господа Бога й долі ми намагаємося досягти посмертної слави та безсмертя, м'яко потураючи власним забаганкам, марнімо до глибини душі й при цьому не дбаємо про незворушність і гідність.

Мені на згадку спадає Енґстремів[5] малюнок п'ятдесятирічної давнини: стареньке подружжя сидить у саду на лавці й похропує. Осінь. У нього довга борода. Руками він стискає ціпок.

Вони беззвучно ворушать губами, мовби говорять:

— Я пригадую дівчину, яку звали Емілія.

— Любий, то ж була я.

— Ти ба, то була ти.

Б’єрнсон[6] усвідомлював свою недовговічність: її забере час! Що тоді казати всім нам? Щодо мене особисто, то я сиджу й пишу, цебто занотовую дещо про спалену дерев’яну віллу і розмірковую над цим. Біля найближчого хутора бігає туди-сюди мале собача, я бачу, що воно дзявкає на мене, але то мені не заважає. Я спокійний, моя душа чиста і моє сумління незалежне. Я отримую листи із запевненнями, що мене будуть читати в усі часи, норвезькі націоналісти також мене хвалять. Нехай буде так, як хочуть ці добродії. Але ж довговічних речей обмаль, час забере їх, час забере все і всіх. Я втрачу трохи своєї світової слави, не матиму портрета, погруддя, ну й, звичайно ж, навряд чи колинебудь постане мій монумент, де я сидітиму верхи на коні.

Однак є ще дещо й гірше — про це навіть не хочеться говорити. Мені думалося, що я ладнаю з дітьми. Адже вони іноді приходили до мене з книжечками, і я ставив на них свій автограф, потім вони кланялися й дякували, і нам гарно було разом. Тепер, як правило, мною лякають дітей.

Нехай і тут буде так, як є. За сотню років, а може, й менше імена цих дітей забудуть водночас із моїм іменем.

***

Ума не доберу, ким то треба бути, щоб купити книжку Топсе і принести її з собою в лікарню. Я мізкував над цим кілька днів. А тепер приходжу взяти ту книжку знов, а її немає.

Зникла.

Хто її взяв? Питати про те даремно, мені не дадуть відповіді, найімовірніше відрубають: «Не знаю!» Я хотів би гарненько роздивитися книжку, сторінку за сторінкою, може, там є якісь помітки, мені шкода, що я не зробив того відразу, а тепер уже запізно. То був напрочуд новенький примірник, хоч куплений, очевидно, п’ятдесят чи сто років тому, — всі ці дати від мене далеко, а я не маю чого погортати.

Я зустрічав родину Топсе в Парижі, коли був ще доволі молодий, щоправда, лише дружину й дітей юного віку, самого Топсе вже не було на світі. Чудова, приємна родина, де діти мали всілякі зацікавлення: одна донька грала на скрипці, друга, здається, вивчала мистецтво, мене то все тоді не обходило.

Але все-таки хто ж той пацієнт, що одного дня приніс до

ґримстадської лікарні книжку Топсе? Поки я б'ю байдики та ледарюю, то сам перед собою розігрую комедію, начебто мені конче треба розгадати цю таємницю, насправді вона мене аніскільки не цікавить. Згодом я собі навіть заявив: «Не пори дурниць, це гірше за кросворд і пасьянс, хоч ти гадаєш, що я цього не знаю!»

Потім я іду в палату попрати дещо з білизни, аби зробити щось корисне. Тут немає гарячої води, але в мене є з собою мило, і я не розгублююся, оскільки багато чого навчився замолоду в преріях, де також не було гарячої води.

Раптом хтось стукає в двері. Я напівроздягнений, але гукаю «зайдіть». На порозі постає пані, власне, молода дівчина. У мене вихоплюється: «О Господи!» Адже я не лише без сорочки, а навіть без своїх вставних зубів.

Дівчина ворушить губами. Вона бліда й збентежена.

— Я не чую, панно.

Вона пише на папері: «Вибачте, що я взяла у вас цю книжку».

— Яку книжку? Топсе? Це не моя книжка.

— Я взяла цю книжку вчора з вашого столу.

— Он як! Я знайшов її в шафі в коридорі. Це данська книжка.

— Так. Блискуча! — написала вона. — Я не знала, що був іще один Топсе.

Тим часом я встигаю опорядити себе як належить.

Дівчина пише: «Але я справді маю попросити у вас вибачення! Я і вчора кілька разів стукала в двері, слово честі. А тоді зайшла всередину».

Я розгублено кажу:

— Ви, певно, данка.

Вона хитає головою і пише своє ім'я.

Вона розповідає, що живе на узбережжі, де стоять літні будиночки. Вона й мати. Вони живуть там щороку. У них усього-навсього хатинка на острові. На жаль, їм уже пора їхати.

— Чого ви ходите з ручкою й папером? Ви щось нотуєте в книжках?

Вона зашарілася й написала: «Я знала, що ви не чуєте».

— Не хочете сісти, панно?

Вона пише й пише, у неї гарні руки, красиві нігті, на пальцях лівої руки — два перстені. Її обличчя нічим не підмальоване. Вона молода і безпосередня, я ледве не сказав «невинна».

Я помаленьку включаюся в розмову:

— Ви таки застали мене в кумедному вигляді! Що ви тільки подумали! Бачте, мені часом доводиться дещо прати, я міг би відсилати білизну додому, але на те йде сила часу. Ось лише сьогодні я отримав з дому черевики, а домагався цього бозна-

скільки.

— Як мені вас жаль!

— Ні, ні, я над цим сміюся. Таке моє нове становище.

— Це схоже на Вас! Буває, ми всією родиною лягаємо від реготу, коли вичитуємо у ваших книжках щось веселе! А буває...

— У вас велика родина?

— У мене ще є сестра, але вона заміжня й має свою родину. Тож лишилися батько, мати і я.

— Ваш батько разом із вами на острові?

— Ні. Цього року ні. Його заарештовано.

Западає мовчання.

— З вашого боку дуже мило зайти до мене.

— Ні. Ми добре розуміли, що вам цього не хотілося б. Але ж ми маємо їхати, тож мене й відрядили сюди. Від цілої родини. Ха-ха, — засміялась вона потім.

— Та ні, це було мило з вашого боку. Звичайно, мені не хочеться, щоб до мене приходили, але це тільки так, загалом. Знаєте, я глухий, і ні в кого не вистачає терпцю на розмови зі мною, тому я навіть розучився говорити.

— Цікаво, чи ви повністю глухий. Можна, я перевірю?

Вона повільно й тихо стала говорити в моє ліве вухо, сказала щось зовсім незначне, а тоді звела на мене запитливий погляд.

— Ага, — кажу я й киваю головою.

— Ви справді чули?

— Так, здається, кожне слово. Звідки вам було знати, що ліве вухо краще чує?

— Бо ви повертаєтеся лівим боком, коли слухаєте. Я це помітила.

Ми розмовляли і більше не писали. Я похвалив її неабияку спостережливість, і вона розказала, що недавно стала медсестрою. Я подякував їй за те, що вона мене перевідала, я навіть поблагословив її.

— Я розкажу батькам! — мовила дівчина.

Вона порпається в своїй сумці, щось знаходить і простягає мені.

— Від мами, — сказала вона, — це вовна, щоб було чим церувати. Я вчора побачила тут шкарпетку, яку ви почали церувати, в ній стриміла голка, вона лежала он там на ліжку...

— Справді?

— Атож. Та ви все-таки не ображайтеся, — правила вона далі, — дуже вас прошу! Я не маю звички підглядати й винюхувати...

— Ну, що ви, дитинко.

— Я так не роблю. Але я помітила, що ви церували вовняну шкарпетку простою ниткою.

— Ну... я в цьому невіглас.

— Але ви, мабуть, не маєте... мама подумала, що, може, у вас немає вовняних ниток.

— Є, але вони мені вилетіли з голови. Я дістану їх скільки завгодно.

— Де? Ви тепер їх не купите.

Я піддаюся чарам юної істоти, вона мене заганяє в кут, і мені доводиться казати:

— Подякуйте від мене вашій матері. Але це надто люб'язно з її боку. В наші часи така вовна — просто розкіш.

Так ми собі гомонимо, і в нас усе виходить. Хоч їй буває незручно, бо доводиться нахилятися впритул до мого вуха. Дівчина каже, яка вона рада, що побачила мене сьогодні, оскільки завтра вони їдуть. Я дякую їй за те, що вона при — йшла, і дуже шкодую, що вона їде.

— Справді? — питає вона. — Я й про це розкажу батькам!

Коли вона пішла, я знов поринув у свої роздуми. Благословенна зустріч! Після неї добре чути тишу. Ондечки на столі лежить книжка Топсе, історія якої досі нез'ясована, але я більше не переймаюся тим, щоб знати, кому вона колись належала. Немає нічого важливішого за подих живого життя.

***

2 вересня. У мою кімнату заходить поліціант і каже без усяких передмов:

— Вас переселяють.

— Он як. І куди ж?

— До Ланнвіка.

Присутня при цьому старша медсестра підтверджує його слова про Ланнвік.

Я перепитую:

— А куди саме в Ланнвік?

Відповіді не отримую, але медсестра пояснює, що зараз лікарня прийматиме хворих на поліомієліт, і моя палата буде зайнята.

Я дякую їй за підтримку і за всі ті книжки, які вона давала мені читати. Потім збираю валізу й виходжу до водія.

Я більше не допитуюся, де саме я буду в Ланнвіку, мені однаково, куди їхати; ми звертаємо в невеличку вуличку, і там, на повороті, де стоїть великий білий будинок, я читаю: БУДИНОК ДЛЯ СТАРИХ.

Ага, то он чого старша медсестра і той поліціант не хотіли

всього казати, їм не хотілося лякати мене будинком для старих. Але саме будинок для старих мені й підходить, тож їхня турботливість викликає в мене усмішку. Щоб приховати хвилювання, я не кваплюся виходити з машини. Нехай це навіть манірно. Насправді я трохи збентежений тим, що побачив аж стільки старих людей в одному місці.

Я знайомлюся із директрисою, отримую кімнату на другому поверсі і на прощання махаю рукою в бік поліційного автомобіля. Сьогодні неділя й надворі сонячно, тож біля сходів дуже людно. Я розчиняюся в юрбі, до мене ніхто не забалакує, та з того й не було б ніякого пуття, їхній новий товариш — глушко глушком.

І тут, у будинку для старих, минають мої подальші дні. Я нічого особливого не роблю, все йде своїм ходом. Пригоди? Сильні потрясіння? Жоднісіньких. Якщо не вважати, що я набираюся життєвого досвіду, читаючи про додаткові кольори у Ґетевому[7] «Вченні про колір», і нічогісінько там не розумію.

Але я вдячний поліції за те, що потрапив сюди, саме про таке місце я і мріяв. Тут я ходжу на довгі прогулянки, ніхто мене в цьому не обмежує, я їм, сплю і читаю. А ще трохи пишу, однак не буду про це згадувати, щоб нікого не роздратувати.

Будинок для старих займає чималу територію завбільшки з велике поселення. Є тут муніципалітет, різні контори й невеличка громадська бібліотека, щодня працюють пошта, телефон, радіо, тож сюди у своїх справах приходить багато людей, а поза цим центром — ціла країна. Найголовніша установа, звичайно, казначейство, а у відділі соціального забезпечення сидять дві молоденькі дівчини й щось пишуть — дві красуні посеред цього неймовірного світу вісімдесяти-дев'яностолітніх старих людей.

Мені не дозволено читати газет, та я читав їх крадькома. У лікарні таке читання давалося мені складно, але коли я отримував із дому випрану білизну, то знаходив між нею окремий пакет, напханий різними газетами, і таким чином я трохи дізнавався про те, що відбувалося, і саме так уперше довідався про злочини німців у нашій країні. Новини, переслані мені з дому між випраною білизною, лишали немалі прогалини в моїх знаннях, але цілковитим невігласом я не був.

У будинку для старих мені стало простіше, бо на кухні я весь час можу читати «Ґримстадсбладет», а це неабияка допомога. Загалом тут у всьому легше, пані директриса виявляє розуміння і добрий гумор, вона завідує цим будинком уже двадцять три роки, і попри те, що лише вполовині молодша за декого з нас, регулярно розносить нам, своїм підопічним, пайки з шоколадом, цукерками й печивом. Єдине, чого вона не домоглася для мене, то це прихильності бібліотекаря. З цим у неї нічого не виходить.

Бібліотекар навчається в семінарії і вчителює, у нього немає бажання видавати мені будь-які книжки з громадської бібліотеки.

Хоча, здається, деякі з них написав я. Не знаю.

***

Коли я вирушаю на свої довгі піші прогулянки, то ніхто мені ними не дорікає. Мені треба ходити задля того, щоб нагуляти нічний сон, на який я заслуговую. Сон кращий за їжу, — це над усяке порівняння. Ох, хіба то сон, як сниться, ніби сидиш і напихаєш шлунок їжею, — хто в таке повірить? Сон — це коли сниться несусвітне божевілля, ніби ти знаходиш у кишені гроші, яких ніколи не губив, але які затято шукав. Сон — це коли сниться, ніби ти врешті-решт вириваєшся від якогось дужого моряка, котрого мало не вбив, а він у відповідь щипає тебе садовими ножицями. Атож, сон — це надзвичайне плетиво вигадки, реальності й дива.

Але, мабуть, через те так часто і сниться їжа.

Я не маю аніякого режиму дня, тільки-но собі надумаюся, так беру ціпок і йду. Не в моєму звичаї користуватися ціпком для статечності, я беру його з собою, як хтось інший собаку, не більше. Багато хто називає мій ціпок тростиною. «Може, принести вашу тростину?» — питали мене колись у готелях. Та мені здається, для нього ця назва надто вишукана, тож я завжди свій ціпок називаю ціпком. Він трохи зігнутої форми і з ґумовим наконечником, але, на жаль, у самім низу, де є тріщина, його перев'язано поганенькою сталевою дротиною. До того ж на ньому є ціла метрична система, що в разі потреби дає мені змогу обходитися без сторонньої допомоги.

Я вітаюся з дітьми, яких зустрічаю дорогою, деякі хлопчаки, напевно, чули про те, що я глухий, і тепер задля розваги підбігають до мене впритул і щось зикають. З дорослими я також вітаюся, якщо помічаю, що вони налаштовані доброзичливо, але коли вони невдоволено відвертаються, я байдужки проходжу повз них. А вітаюсь я охоче, що є, то є, — вельми охоче. Мене навчили цього в дитинстві, тоді мені казали, що вітатися — то ознака вихованості, і цієї науки я не забувся й досі.

Одного погожого ранку, блукаючи вулицями Праги, я надибав тютюнову крамничку. Коли зайшов до неї, побачив там ченця: продавщиця саме подала йому монету, він їй подякував і намірявся піти. Сцена була досить незвична для моєї норвезької душі, я похапцем додав до тієї монети ще одну. Чернець сторопів і почав щось казати, він звів руки догори; я забувся, чого сюди

зайшов, і, нічого не купивши, кинувся надвір і подався вулицею геть. Потім я сновигав містом, тішився людьми і білим світом, я вітався з усіма, кого зустрічав, і люди відповідали мені усмішками й також віталися, мене ніхто не зупиняв, усе було чудово. Хтозна, що думали перехожі, що думала вулиця, мабуть, гадали, що для нормальної людини негоже в таку рань вискакувати з пивниці. Та що мені до того! Я такий, як є, і Прага — чудове місто.

Колись, давно-предавно — а я дуже старий і все то відбувалося багато років тому — я читав про випадок, що стався із Сократом. Він ішов зі своїм приятелем вулицею, і Сократ вітався з усіма, кого вони здибували. «Він не відповів!»– обурено вигукнув приятель. Сократ усміхнувся і сказав: «Мені не зашкодить, що я за нього чемніший».

Нараз на мене наринуло стільки всього, що я міг би знайти собі оправдання, але я змовчу про те. Хіба я не міг би згадати давніх норвежців, які віталися, простягаючи одне одному праву руку, аби показати, що в них немає зброї. А якось в Осло було так, що я їхав у ліфті разом із японським міністром, ми обоє виявилися однаково чемні, й ніхто з нас не хотів виходити перший. А ще мені не випадає шкодувати про те, як у Версалі я підхопився й уважив місце пані, що зайшла до трамваю. Потім, певна річ, посхоплювалися й усі чоловіки, але я був перший. То була вродлива літня пані з удовиним серпанком на голові й у перловому намисті на шиї, можливо, справдешня ґерцогиня, вона годилася б мені в матері. Але в кожному разі я дав тим добродіям, тим французьким чоловікам урок чемності, якого вони не забудуть: я був перший.

Еге ж, так було за часів тієї молодості, яка тепер нікого більше не цікавить, тож немає сенсу про це говорити. Але, наскільки я пригадую, навіть у Нурлані, в Сальтенському повіті, ми, заходячи в хату, смиренно запихали шапку під ліву пахву й віталися: «Мир у вашу оселю!», тим же, хто не полишав своєї роботи, казали: «Бог на поміч», а вже, як виходили надвір, то прощалися «Бувайте здорові!»

Отак ми віталися.

***

Сьогодні, 22 вересня, мене знову викликає судовий слідчий.

Це відбувається раненько вранці, трохи зарано для мене й усіх пожильців будинку для старих. Мене могли б і попередити, але не попередили, навіщо ж тоді телефон? Йдеться не про

поліціанта, той, звичайно, скочив собі в авто й поїхав, а от в'язень має іти слідом за ним у чому був. Мені хотілося б мати змогу вдягтися як належить на зустрічі з судовим слідчим. Навіть у царській Росії в'язням давали можливість оговтуватися. Тут було не так.

Я промимрив слова вибачення, і старенький добродушний судовий слідчий пробачив мені. Загалом він хотів од мене небагато: сьогодні закінчувався мій термін перебування під слідством, і тепер ми мали подовжити його до 23 листопада. Усе було з'ясовано, занотовано й уточнено за допомогою всіляких запитань, які слідчий ставив мені в письмовій формі, щоб дарма не напружувати мої глухі вуха. Я мало-помалу на все дав відповіді і підтвердив свої попередні свідчення: мовляв, я відповідаю за свої вчинки.

Коли ми закінчили, мене відвезли назад, і я вдягнувся як належить.

***

Гаразд — іще два місяці, це для мене нічогісінько не міняє. Власне кажучи, я не належу до пожильців будинку для старих, я — сторонній, але тутешні старенькі люди зі мною такі привітні, що я того не помічаю. Вони опинилися тут із доброї волі, бо це найпідходящіше місце, щоб доживати віку, зате мене доправила сюди поліція, і я тут — примусово. У них також, звісно, можуть бути свої проблеми, в одних болить спина, в інших відмовляють ноги, та їм усе-таки далеко до мене, оскільки я майже повністю втратив те відчуття, через яке не здатен нормально висловлюватися. Це не якийсь там дріб'язковий дефект, і зі мною таке часто буває: от, скажімо, я можу у відчаї згадувати якесь потрібне мені слово, і для того, щоб його згадати, мені доводиться казати будь-що, аби тільки щось вимовити. Не мені одному дошкуляє ця тяжка недуга, вона, до речі, відома здавна під красивою назвою афазія, великий англієць Свіфт[8] страждав від неї більше, ніж я.

Та нічого скиглити, у кожного свої недуги. Тим паче тут, у будинку для старих, ми вільно собі ходимо, де заманеться, розминаємо ноги й поглядаємо одне на одного. Нас тут повен будинок, п'ятнадцять чи двадцять осіб обох статей, кілька лежачих. Час од часу хтось із нас помирає, це неминуче, але ті, що лишаються живі, не надто цим переймаються. Ми проводжаємо поглядом білу домовину, та після того, як фургон із нею від'їжджає, знов повертаємося до своїх буденних клопотів.

До речі, невже тепер мода на білі домовини? Не знаю, як правильніше, та коли я був дитиною, домовини були чорні, у білих ховали тільки малих дітей. Але ж і мода, і звичай усюди різні: тут он на знак жалоби по небіжчику на цілий день трохи спускають прапор, а в Нурлані його підіймають на верхівку флагштока відразу ж, тільки-но труну опускають у землю, і він уже так і висить там.

Вочевидь, обидва звичаї однаково хороші.

***

Одного дня, коли я прогулююся надворі, занотовуючи собі дещо в записник, мене наздоганяє якийсь чоловік. То було трохи дивно, бо я зайшов на глуху лісову дорогу, далеко від шляху, і думав, що від усіх сховався.

Чоловік ледь-ледь усміхнувся і пішов руч об руч зі мною. Мені це не сподобалось, і я повернувся, щоб іти назад. Ніщо не допомогло.

— Я не чую, — сказав я.

Він кивнув головою і раптом напрочуд виразно випалив мені:

— Я знаю, що ви за один!

Я злегка сахнувся, усміхаючись на його несміливу спробу пожартувати, й сказав:

— Я хочу ходити сам.

Чоловік не відчепився від мене, він став розводити теревені, і до мене долинало то одне, то друге слово.

Він не скидався на якогось халамидника, але викликав у мене роздратування, мені кортіло просто розвернутися й піти собі, я вдав, ніби читаю свої записи, і його персона не цікавить мене. Аж тут я почув, що він вигукнув так, як вигукували справдешні уродженці Сальтенського повіту: «Глядіть, щоб не пошкодували!»

Ці простенькі слова зачепили мене за живе, серце відгукнулося на них.

— Ви з Нурлана? — спитав я.

— О так, — відповів він. — Але ви не знаєте мене.

Тепер він звертався до мене то на «ви», то на «ти», намагаючись говорити мені в саме вухо виразно й короткими фразами. Мабуть, завдяки його інтонації я здебільшого все розумів.

Я не підберу слів описати його зовнішність, він був напрочуд звичайний, аж надто звичайний: середнього зросту, з добродушним обличчям, худий і не дуже старий. Чи то він був такий ланець, чи такий смиренний, але зв’язані докупи черевики

ніс на плечах, а сам ішов босоніж.

— Я радий, що зустрів вас, — мовив він.

А грім би тебе тріснув! Я мало не заскреготав зубами.

— І що ви мене вислухаєте, — вів він далі.

— Та я ж казав, що глухий. Що я маю вислухати?

— Ми обоє з Гамарея.

Он як. Я вдав, ніби мене то не обходить, але став набагато поступливіший.

Він простягнув мені календар кількарічної давності, що був у потертій шкіряній оправі, в якому було списано чимало сторінок, і попросив прочитати.

Я так і думав — повість, життєпис.

— А не холодно вже ходити босоніж? — спитав я, зволікаючи з відповіддю. — Жовтень на носі.

— Я описав усе, як було насправді, — не відступався він.

О, як мені це все знайоме! Ще десять років тому я отримував поштою правдиві родинні історії, твори про кохання та вірші.

— Я не можу цього прочитати, — сказав я. — У мене сил немає.

— Таж ми обоє з Гамарея...

— А звідки ви саме?

— Із Саґфіорда, з Клеттрана.

— Як вас звати?

— Мене? Мартін. Моє прізвище Еневольсен.

— Спробую подивитися, — стомлено мовив я, гортаючи сторінки календаря. — Але всього прочитати не зможу, тільки прогляну.

То була розповідь про шкільного вчителя і чоловіка, якого звали Бертеус, кілька разів я натрапляв на ім'я Альвілла, а ще там ішлося про примирення з Богом, про поїздку до Клінґенберґа і про священика, про риболовлю, про шурфи у фіордах...

Ні, так читати неможливо, адже він стояв поруч як укопаний і не зводив з мене погляду. Я віддав йому календар, але було очевидно, що просто так мені від цього чоловіка не відкараскатися, і врешті-решт я навіть цього перехотів. Він, здавалося, мене благав, ніби його доля була в моїх руках.

Ми посідали у верес розмовляти, я запихтів люлькою, але він не курив, а говорив. Я помітив, що чоловік боявся стомити мене і, показавши на рукопис, сказав:

— Краще, якщо ти сам це прочитаєш.

Але я не хотів цього навіть слухати.

— Дивно, як добре я тебе чую, — сказав я, і собі перейшовши на «ти». — Краще, ніж когось іншого.

— Я звик говорити виразно, коли проповідую, — сказав він.

— Як проповідуєш?

— Перед людьми.

Он воно що, перед людьми. Проте я мав на увазі не слова, а звуки, звучання. Мелодію слів. Голос у нього не сильний, але зворушував до глибини душі.

Він міг би таким голосом читати вірші й надихати інших.

— Ти читаєш псалми? — спитав я.

— О ні. Хіба що псалми Давидові.

— То ти співаєш?

— Ні. Але я граю на органі.

— То це ту дівчину звали Альвілла? — зненацька спитав я і глянув на нього.

Він здивувався й відповів:

— Так, її звати Альвілла. Звідки ти це знаєш?

— Прочитав у цій історії.

— Он як, ти міг помітити. Звичайно ж! У тому немає нічого поганого.

— А тепер розкажи мені, як ти до цього дійшов?

— З Божою поміччю! — відповів він.

— Гаразд, то ти примандрував із Клеттрана в Саґфіорд і почав проповідувати перед людьми?

— О ні, о ні, — безпорадно заперечив він. — Так захотів священик. То сталося на похороні, коли я відчув своє покликання.

— Ти тоді заговорив? І що ж ти сказав?

— Я не казав нічого. Я молився Господу Богу. Тоді ховали того Бертеуса. Тут усе написано.

Не було ніякої ради, мені не вдалося відкрутитися, і я мусив узятися за читання. Я нічого від того не втратив, навпаки, виявилось, що то гарне оповідання, яке захопило мене простою мовою й описами.

Ось що я прочитав:

***

Усе почалося з того, що до нас прибився з Кведфіорда чоловік, якого звали Бертеус. Він був одружений і мав дитину. Ми часто з ним разом проводили час, хоч він був старший, до того ж заправляв рибальською шхуною. З усіх поглядів то була чудова людина, і в мене ніби з'явився ще один брат. Бертеус виписав собі дерева з Шенінґа, що в Гіллінґені, і я допомагав йому зводити хату, за що він мене годував, ну а більшого я й не хотів. Восени він поплив на шхуні до свого Кведфіорда, а далі зупинився біля Лофотенських островів ловити рибу тралом. Дружина лишилася

на хуторі у їхній новій хаті. Не хочу на неї нічого набалакувати, але коли вона ходила з іншими жінками збирати ягоди, то зачиняла малу дитину саму вдома. Наприкінці зими рибалки прибули з Бертеусом додому, у нього був черевний тиф, і він пролежав дві доби. Йому весь час щось марилося, і ніхто не хотів сидіти біля нього, щоб не заразитися черевним тифом, і дружина також того боялася: мовляв, якщо вона там сидітиме, то інфекція через неї може перекинутися на дитину. Тож вийшло так, що сидів із ним я, раз по раз вмочав пір'їнку в підсолоджену воду й змазував йому губи. Так тривало всього дві доби, а тоді він помер.

Мене охопили гнітючі почуття, коли це сталося, адже всі ми думали, що він поправиться, а доля розпорядилася інакше. Я не знав, як мені позбутися тяжких думок і як змиритися з цією несподіваною смертю, коли ми будували хату, він був здоровий, як бик і дужий, і раптом його забрала смерть! Я лежав уночі, поринувши в роздуми, і не знаходив спокою. Дружина хотіла поховати його на кладовищі в Кведфіорді, але то було надто складно влаштувати, бо його команда повернулася рибалити на шхуні біля Лофотенських островів, а перевозити іншим способом не було за що. Знайшлися добрі люди, що привезли човном із Клінґенберґа домовину та їжу для поминання, але я з ними не плавав. А якби смерть покликала мене до себе так само, як його, Бертеуса, де я тоді опинився б? До мене приходив шкільний учитель, намагаючись переконати, щоб я не побивався так тяжко, але це не допомогло. Тоді я поліз по снігу на гірську скелю, яка обрисами була дуже схожа на орла, і там бухнувся навколішки й на весь голос заволав до Господа Бога та Ісуса Христа про свою біду. Мені полегшало, я просив утихомирення та просвітлення для своєї душі, і мене справді було почуто, як ніколи раніше. Минуло немало часу, сонце почало сідати, я побачив біля будинків багато незнайомих людей — то були ті, що привезли з Клінґенберґа домовину. Аж тут я відчув неймовірне розуміння і просвітлення, здавалось, мою душу осінила найбільша в світі благодать. Я був настільки вражений, що цілу дорогу додому голосно говорив і не міг зупинитися. Прийшов священик, небіжчика поклали в домовину, чоловіки хотіли вже забивати віко й зацитькали на мене, щоб я замовк, але священик жестом руки подав їм знак, оскільки я відбував у нього конфірмацію, і він мене знав. «Облиште Мартіна в спокої!» — мовив він. Я стулив докупи долоні, простягнув їх угору й став просити милосердя та прощення для Бертеусової душі і всіх нас; хтозна, чи говорив я там щось путнє і скільки то тривало, певно, поти, поки священик узяв мене за руку й подякував мені. Та тільки-но я сів, так відразу й заснув на стільці від виснаження. Слава тобі, Господи

Всевишній! Все це, що я тут записав, свідчить про Його неймовірно великодушне милосердя до мене від того дня, коли я стояв навколішки на скелі, схожій на орла, й донині.

Час збігав, і більше нічого не ставалося. Вдова мала намір повернутися в Кведфіорд, вона чекала, коли по неї припливе рибацька шхуна. Уже був квітень. Що вона збиралася робити з хатою? Спробувала було продати, але не вдалося, тоді вона попросила мене, щоб я допоміг схилити до цього ленсмана, і я їй пообіцяв. Коли я повернувся від ленсмана, вона сказала мені, що поки сюди-туди, я можу розпоряджатися цією хатою по-своєму. Я спитав, що вона має на думці.

— Не знаю, — відповіла вона, — все-таки ви разом із Бертеусом цю хату будували, тому я так і сказала!

Я все ще не розумів, до чого вона вела.

— Та ну, ти просто думаєш про іншу, — сказала вдова, — а вона, щоб ти знав, тобі голову дурить, а сама сподівається на шкільного вчителя!

— Так, я знаю, — мовив я, — але годі вже про це говорити, краще помовчимо.

А наступного дня по неї й дитину прийшла шхуна, і вона повернулася до своїх у Кведфіорд, звідки була родом. Усе владналося. Потім настало літо, хату купив шкільний учитель, перебрався в неї і влаштував там школу. Посеред літа він одружився і придбав собі каструль, казанків та всілякого начиння; то було щасливе подружжя, їм добре велося, і вони всім були задоволені. Сам учитель тижнями сновигав навколишніми горами з молотком у руках і досліджував шурфи, однак не знайшов там ніяких корисних копалин, які можна було б послати до певної установи, тож усе, що він надбав, полетіло шкереберть, атож, навіть купчу на хату йому довелося переоформлювати через те, що він нічого не знайшов у горах.

Восени шкільний учитель напитав собі кращу посаду в Гельґелані й перебрався туди, нам його дуже не вистачало, оскільки він був напрочуд освічений і до всього мав хист. Він закінчив учительську семінарію в Тромсе, де набув неабияких знань і досвіду, а ще він, недовго думавши, міг тут же продемонструвати якийсь винахід. Жаль цієї людини, мене він навчив грати на органі, а інших — ще чогось, звали його Ганс Несс, і був він високий, вродливий чоловік, та йому, мабуть, бракувало витривалості і віри в Бога. У Гельґелані він придбав садибу, але з того також нічого доброго не вийшло, і за якихось два роки йому довелося покинути садибу, а все їхнє майно було описано. Зрештою він надумався поїхати в Америку й осісти там назавжди. Багатьом тут здалося, що він мав слушність, бо для

чоловіка, який умів так багато, як він, і мав кебету в голові та золоті руки, найпідходящою країною могла стати лише Америка. Він позичив грошей на квиток і зібрався з духом; я саме був у Гельґелані, коли він попрощався з родиною і рушив у дорогу. Єдине, що я міг зробити, то це звернутися зі щирою молитвою до Господа Бога й попросити для нього доброї долі в новому житті в новому світі, а ще я попросив милостивого Господа, щоб він опікував і оберігав дружину й двох малих дітей, які лишилися тут, але повинні були їхати слідом за ним відразу, як чоловік заробить на дорогу грошей. Отак він поїхав. Дійся воля Божа! Вона ніколи його більше не бачила.

Так, вона ніколи більше не бачила його на цьому світі. Отримала від нього кілька листів, де він писав, що дістався щасливо й тепер лаштується на захід, і відтоді не подавав ні слуху ні духу. Вона прочитала в газетах про неймовірно сильну пожежу в Чикаґо, під час якої загинуло сила-силенна людей, тож її охопив страх, що він, мабуть, серед загиблих. Однак вона ніколи не припиняла розпитувати про нього, намагаючися знайти бодай слід, він жив у її думках усі ці роки, до того ж вона перебувала в страшній скруті. Для неї то були тяжкі часи, тепер вона була не дружина і не вдова, ще й мусила утримувати себе та своїх дітей. Мене вона не хотіла навіть бачити, коли ж я навідувався в ці краї, вона мені дорікала, що було б набагато краще, якби я не позичив йому грошей на квиток, мовляв, це я призвів їх усіх до лиха. Я не мав що їй на це відповісти і зажурений до краю пішов собі геть. Вона була в такому душевному стані, що я не наважувався мозолити їй очі, а тільки слав вітання на Різдво та інші свята. Вона й це сприймала з образою, і наступного разу, як я прийшов, її охопила така лють, що мені довелося вислухати чимало нарікань. «Не розумію, чого ти тут никаєш, — мовила вона. — Хіба твоя домівка не в Гамареї?» «Я йду з півдня, а тепер ось рушатиму далеко на північ, — відповів я, — тож сюди я тільки заглянув». «Ні, ти весь час тут шастаєш, — сказала вона, — а що подумають про це твої односельці? Чи, може, сподіваєшся, що змусиш мене забути того, кого ти звідси спровадив? Ха-ха, любий Мартіне, може, ти хочеш запропонувати себе замість нього?» «Ні, у мене й гадки такої не було», — сказав я. «Ану, забирай усе те, що ти приніс, щоб мої очі нічого цього не бачили, — вела вона далі. — Нам нічого не треба, і ти не повинен нами перейматися!» «Це всього-на-всього дрібнички для дітей», — сказав я. «Так, але я не розумію, чого ти не можеш триматися від нас подалі», — сказала вона. «Я триматимуся подалі», — відповів я.

Я пошкодував, що так сказав, бо зробив ще гірше, довівши її до сліз. Боляче було на неї дивитися. Я сказав їй, що не прийняв її

слів близько до серця, але вона назвала себе пропащою жінкою і не хотіла, щоб я її втішав. Коли я йшов, вона проводила мене надвір і знай плакала. «Тепер, певно, і тебе я бачу востаннє?» — спитала вона. «Не впадай у такий розпач, — відповів я. — Наступного разу ти, мабуть, дістанеш якусь вістку. Для Господа Бога немає нічого неможливого!»

***

Далі я не читав і повернув йому календар. Він був розчарований. Мені й це було знайоме: людям несила збагнути, що хтось не може дочитати до кінця, рукопис же, мовляв, не гірший, як у інших.

— Ну й нещаслива доля в цього шкільного вчителя, — сказав я, аби чимось його розважити. — То це він був одружений з Альвіллою?

Він сторопів.

— Тут про це не написано, — відповів він.

— А ні.

— Тут ніде про це не написано.

— Ану скажи мені: невже ти із молодих літ весь час проповідував?

— Та я не те, що проповідую, для цього в мене обмаль знань. Я молюся Богові.

— Але ж минуло стільки років, напевно, ціле життя.

— Так, твоя правда! На жаль, час збіг і спливли роки, а я так нічого й не зробив для людей на землі.

— Як ти сюди забрався, так далеко на південь країни?

— Я ходжу.

— Пішки?

— Атож. Я мандрую. Я вже був у Швеції і Фінляндії.

— Даруй, що питаю, — сказав я. — Ти щось за це маєш? Цебто, хтось тобі платить?

— Ні. Але Господь Бог милосердний до мене, я не знаю скрути. Час од часу наймаюся до когось поденником, і мені за роботу трохи платять, атож, а часто буває навіть більше, ніж треба. Для мене це не головне.

— Ти заходиш у будинки й просиш їсти?

— Ні, — відповів він і похитав головою. — Але коли випадає така нагода, то сідаю обідати разом із господарями за їхній стіл.

— Он як. А коли не випадає?

— Ну, тоді я чекаю, поки прийду в інше місце, або якось перебиваюся. Мені багато не треба.

Я подивився на цього худорлявого мандрівника й спитав:

— Вибач мені, будь ласка, але хіба не краще було б тобі для певності вступити в якусь спілку або релігійну общину чи товариство?

— Так, можливо, краще, — відповів він. — Та бачиш, я не дуже освічений, тож не можу похвалитися великими знаннями, я все мушу робити самотужки і триматися Господа Бога, це найпевніше. О, мені легко висловлювати свою думку, я молюся Господу Богу і спокійний. Коли я заходжу в чийсь дім, то дякую Господу Богові за те, що послав мені дах над головою, і прошу у Всевишнього благословення і прощення для всіх нас. Як звичайно, хтось приходить послухати, а якщо десь трапиться невеличкий хатній орган, то пролунає ще й величальна Господові. Отак усе й відбувається.

— Чого тобі заманулося, щоб я прочитав твій рукопис?

— Ой, на це була своя причина. Все-таки я іноді чув про тебе в дитинстві й замолоду в Гамареї, тож твоє ім'я мені було знайоме.

— А як ти дізнався, що я тут?

— Від когось почув. І мені відразу ж закортіло з тобою побачитися.

— Он як.

— Я, звісно, чув, що ти оглух, але мене це не надто відлякувало. Мій батько був глухий, і моя мати була глуха, марно було їм щось кричати, вони нічого не чули. Послухати мене також сходиться багато глухих людей, вони не чують ані слова про Бога, ані молитви до нього.

— Зрозуміло. А навіщо ти тоді хотів зі мною побачитися?

— Гаразд, я можу тобі й це сказати, якщо ти не образишся.

— Ні, ні.

— Тоді я скажу тільки одне: тобі треба впорядкувати всі свої справи. Уже пора. Ти стара людина.

Ми обидва замовкли, і він більше нічого не казав. Не було ніяких повчань, він добре розумівся на людях і не розкидався словами. Можливо, продумав, що казатиме на прощання, а можливо, саме так і звик прощатися зі старими людьми, які зустрічалися йому в дорозі.

— Дякую за те, що ти поговорив зі мною сьогодні, — сказав я, запихаючи йому в кишеню дрібну банкноту.

Але від цього ми обоє зніяковіли, і я, щоб загладити ніяковіння, спитав:

— Куди ти тепер підеш?

— У місто, — відповів він.

— Тоді взуй черевики, — сказав я.

— Атож, але з цим можна не поспішати, — відповів він. — Побережу їх, поки не вийду на люди.

***

Настав жовтень. Звичайно, мої сиґари давно закінчилися, але то невелика біда, у мене є тютюн у коробках, та ще й норвезького ґатунку, тож я пихкаю люлькою. Одного дня я помічаю, що тутешній дідок вертається до притулку з довгим стеблом тютюну в руках, власне, то був цілий кущ, якого він десь доп'яв; далі дідок старанно обриває зі стебла сухі листочки, набиває ними свою люльку й закурює. У нього виходить, і виходить так гарно, що всім старим людям, цебто нам, приємно на нього дивитися. Від літа, отримавши з дому пристойні черевики, я ні в чому не відчував потреби: я мав грубезну енциклопедію з історії культури, надіслану з Данії, Біблію, що взяв почитати тут, і велику книжку про Нову Ґвінею.

Якось увечері з'являється лікар і каже, що повинен мене оглянути.

— Навіщо? — питаю я.

— У поліції цікавляться, чи вам можна їхати додому в Нергольм.

— Роздягнутися?

— Та ні, не треба, — відповідає він, — хіба що трішки розстебніть сорочку.

Він послухав мені груди й спину.

— Мабуть, зависокий тиск, — сказав він. — Вам хочеться додому?

— Мені хочеться того, що й поліції. Нині я не маю ніяких особистих бажань.

От і все. Це тривало десять хвилин.

Мене цей огляд не обходив. Здається, поліції нема чого турбуватися, я здоровий і бадьорий. Кров'яний тиск? А що це таке? Ніколи досі він не давав про себе знати. Зі мною все гаразд, я просто старий і глухий.

Через два дні приїхав адвокат із цілою купою важливих паперів і сказав, що треба провести опис майна. Я повідомив йому те саме, що й судовому слідчому: 25 тисяч готівкою, хутір Нергольм і 200 акцій у «Ґюллендалі».

— А ще авторські права, — нагадав він і дописав за них 100 тисяч.

Ну це вже наздогад буряків! Я сказав:

— Може, вони варті 100 тисяч крон, а може, не варті й п'яти,

цього ніхто не знає, я вже на ладан дихаю. Поцікавтеся цим у «Ґюллендалі», принаймні там сидять фахівці.

Він закреслив 100 тисяч і написав натомість 50 тисяч. Тоді, як мені здалося, спитав:

— Коштовності?

Оскільки я не ношу перстенів, то відхилив камізельку і хотів віддати йому годинник, але адвокат похитав головою.

На тому й закінчили.

Минув тиждень. Я не передчував нічого лихого, мене приїхали перевідати дочка й невістка з Нергольма, я жартував і сміявся з ними, розповідав якісь житейські небилиці. Мої рідні сказали, що мене будуть перевозити в Осло до «хорошого пансіонату», вони дізналися про це в знайомих із поліції. Що ж, не маю нічого проти! У поліції натякали, що я там пробуду тижнів два. Рідні вручили мені по пакетику з грошима, щоб я приберіг їх до свого від'їзду звідси, — вони завжди так робили, коли отримували якісь гроші.

Наступного вечора прибув поліціант і повіз мене до Арендала. Була неділя. Я зайшов у переповнений вагон, усе ще сном-духом не знаючи мети своєї поїздки, аж поки поліціант, мовби мимохіть, підсунув мені в руки якесь число «Афтенпостен», де писалося, що мене переводять до психіатричної клініки. І тут самі таємниці. У потязі, що йшов на Осло, я цілу ніч, усі дванадцять годин, просидів сиднем. А я ж таки не парубок. Пароплав плив би годин сім, і мені можна було б полежати.

У понеділок 15 жовтня між десятою і одинадцятою ранку переді мною одні за одними відчиняли по троє замкнених дверей психіатричної клініки. І щоразу ті троє дверей знов зачиняли.

Мене зустріла зграйка медсестер у білому вбранні, я мусив здати все, що мав у кишенях: ключі, годинник, записник, складаний ножик, олівець, окуляри — геть усе. У вилозі моєї куртки були дві шпильки, їх забрали, з валізи зідрали чохол, либонь, боялися, що я сховав під ним щось небезпечне. Потім відкрили валізу і заходилися порпатися в речах.

Мене спитали, чи маю я довідку від лікаря. Невже лікар нічого не написав? Ні. Мене сюди привіз поліцейський, я арештант, зрадник батьківщини, варто знати. Привітна старша медсестра поцікавилася, як я міг вскочити в таку халепу. «Це не важливо», — відповів я. О, як мені було неприємно, як сумно! Я сказав, що згодом за все прозвітую.

Потім мене повели до ванної. Я сказав, що голодний і стомлений, але вони відповіли, що мені треба помитися. Коли я знов став одягатися, то не знайшов на краватці своєї защіпки. Поки я лежав у ванні, її тишком-нишком зняли з краватки. Я

лазив навколішки долі й даремно її шукав. Спитав у санітара, той не знав. Я обурився і здійняв галас — мене зацитькали! Я заходився пояснювати, що то невеличка защіпка, зроблена з дорогої східної перлини і відрізняється від великих защіпок, які багато хто носить. Урешті-решт медсестра зізналася, що то вона подбала про защіпку.

І ось я дочекався кількох манюсіньких скибочок хліба й поволі став жувати. Поки я жував, мене покликали. Я не зрозумів, що мені казали, а коли попросив їх написати, вони написали на папері слово «медик».

— Який медик? — спитав я.

Вони ще раз написали на папері «медик» і підкреслили те слово.

— Ви маєте на увазі лікар?

— Так-так, — закивали вони головами.

Я кажу:

— Мені не потрібен ніякий медик. Я не хворий.

Лікар сидів на другому поверсі, і я поклигав нагору. Я був настільки збуджений, що говорив, як заведений, молов дурниці, нарікав на втому і жалів, що не плив пароплавом. Стенографістка записувала, лікар був терплячий і намагався мене підтримати.

— Ви не пливли пароплавом тому, що потяг іде набагато швидше, — пояснив він.

— Так, усього на п’ять годин, — сказав я.

Я спитав, як його звати.

— Рюд, — відповів він.

— Я дуже стомився і мушу поспати, — мовив я.

***

Коротка передмова.

Отже, 15 жовтня 1945 року мене помістили до психіатричної клініки в Осло, в заклад для «нервово- та душевнохворих». Цілі дні я тільки те й роблю, що пишу відповіді на письмові запитання професора Ланґфельдта[9]. Я писав ті відповіді поспіхом, за несприятливих обставин, у певний, точно визначений для цього час, при поганющому освітленні, в стані тяжкої депресії. Тож я не вважаю їх скарбницею мудрості. Хоча це *моя* праця.

Оскільки в мене було обмаль часу, щоб переписати свої відповіді, а професор відмовився позичити мені оригінали, то цей пропуск лишається незаповнений.

***

1946 рік, 11 лютого.

Мене знов випустили з клініки.

Втім, це не означає, що я вільний, але хоч можу перевести дух. Насправді переводити дух — це єдине, що я можу поки що робити. Я дуже слабий. Виходжу з лікувальної установи — і такий слабий. Я був здоровий, коли туди потрапив.

Згодом, може, і буде час згадати ті дні, коли я перебував у психіатричній клініці, тих приязних сестричок, ту щиру, добру старшу медсестру, Різдво 1945-го, пацієнтів, прогулянки на свіжому повітрі — нині мені не до цього. Я мушу оговтатися.

Передусім мені доведеться спробувати знову знайти прихисток у Ланнвікському будинку для старих. То не так просто: прийшло нове керівництво, в моїй колишній кімнаті поселився інший старий чоловік, будинок переповнений. Унсрюд, начальник поліційного відділка в Арендалі, зробив для мене, що міг, а напередодні ще й пожильці будинку проявили свою доброзичливість, тож мене прийняли.

Віднині тут має початися моє одужання. Проте я вже не молодий, мені нелегко вертатися до нормального життя, яке було обірване чотири місяці тому, через те період одужання затягнувся. Я відмовлявся кого-небудь бачити, не відповідав на листи, які сюди приходили, бо не мав сили. Бувало, що після прогулянок по мокрому снігу мене починало лихоманити. Я багато спав і куняв навіть тоді, як посеред дня сидів на стільці, тутешні фахівці казали, що це від слабості.

Опанувавши себе, я таки позбувся фінського ножа. О, той фінський ніж! Я його не привласнював, він сам прилип до мене в ґримстадській лікарні, а потім упродовж чотирьох місяців разом із усіма моїми манатками провалявся в лікарняному підвалі. Я відіслав його поштою до лікарні: прошу, ось тут фінський ніж, заберіть його в мене, я не можу його більше бачити, він не мій.

І загалом я намагався, наскільки ставало сил, владнати свої справи: повідмічав у календарі найголовніші дати, без будь-чийого дозволу передплатив кілька газет, позалатував одяг. Стояла справжня зима зі сліпучим сонцем і довгими-предовгими днями, — така собі екваторіальна пора: о сьомій годині вже смеркало, а о сьомій ранку — благословилося на світ. І так триватиме поти, поки не переміститься екватор.

Увесь цей час я не мав ніякої охоти до читання. Хоч у мене були історія культури, Біблія і оповідки про Нову Ґвінею, але я швидко стомлювався від справжніх книжок і здебільшого читав усілякий мотлох та газети. Час од часу я знаходив на кухні той чи той релігійний часопис, який ретельно перечитував, там друкувалися добре написані і часто змістовні речі, то була газета

«Євангеліст», яку сюди надсилали безкоштовно, а ще твори адвентистів, що їх приносили місіонери. Щодо цих творів, то там був чудовий друк і щонайкращий папір, душа раділа від читання, а мій ослаблений зір на них відпочивав. Мимоволі я згадав свого знайомого з Клеттрана в Нурлані: якби він вступив до цієї могутньої адвентистської громади, то не ходив би по холоду босоніж. Хоча він казав, що повинен мандрувати сам.

Якось увечері приїхала на авто старша медсестра з ґримстадської лікарні. Їй доручили повернути мені фінський ніж!

Від несподіванки я тільки сторопів та й годі.

— Атож, — мовила вона, — цей фінський ніж, що ви мені надіслали, не з нашої лікарні, і ми не хочемо його тримати в себе. Ніж гарний, але не наш.

— І не мій, — сказав я.

— Вам треба спитати своїх, — сказала вона, — може, він усе-таки з Нергольма.

***

Минають дні, минають місяці, мені й досі не кращає. Буває, хтось у притулку помирає, нам, старим, дивуватися не випадає: деякі відходять, а замість них з'являються інші, на нас, тих, що лишаються, це ніяк не впливає, так має бути. Тане сніг, настає весна, мало-помалу мене дедалі частіше охоплює бажання братися за роботу, але я не маю сил. На листи я все ще не беруся відповідати.

Тютюн продають вільно, але від того ніякої втіхи, аніскілечки. Тоді чого я хочу, чим невдоволений? Довкола весна і літо, але, Господи, що за дурний стан! Я підстругую фінським ножем два нові олівці, щоб бути готовим до несподіваного натхнення, але воно не з'являється. То що мені робити? Річ у тім, що мене поставлено з ніг на голову, я сам собі набрид, як гірка редька, не маю жодних бажань, жодних зацікавлень, жодної радості. Чотири-п'ять моїх добрих чуттів — у сплячці, а шосте мене зрадило.

За це я можу подякувати генеральному прокуророві.

***

Будинок для старих у Ланнвіку,
Ґримстад, 23 липня 1946
П. генеральному прокурору Осло

Я вагався, чи писати мені цей лист. Навряд чи буде з цього яка-небудь користь. У своєму поважному віці я все-таки мав би робити щось інше. Мене виправдовує те, що я пишу не задля нинішнього дня, я пишу задля тієї особи, яка, можливо, прочитає це, коли нас уже не буде на світі. А ще я пишу задля наших онуків.

Торік, після кількох переїздів упродовж літа, 15 жовтня мене помістили до психіатричної клініки в Осло. Причина цієї госпіталізації лишається загадкою для багатьох, а не тільки для мене. Офіційно цей заклад зветься «для нервово- та душевнохворих», але я не був ані нервовий, ані душевнохворий. Я був старий чоловік, до того ж глухий, але в той час, коли мене відірвали від мого звичайного плину життя й роботи та ув'язнили, я був бадьорий і здоровий. Можливо, колись іще запитають у пана генерального прокурора, на підставі чого було вчинено проти мене самоправні нерозумні дії. Ви могли б викликати мене до себе і якусь хвильку поговорити зі мною — Ви цього не зробили. Ви могли б заручитися висновком лікаря про те, що мене треба покласти — Ви цього не зробили. Дільничий лікар обстежив мене за 10 хвилин — «тільки фізично», як він сам сказав, зазначив хіба що «трохи зависокий кров'яний тиск» і згадав, що я переніс крововилив у мозок. Хіба через кров'яний тиск кладуть на обстеження психічного здоров'я? Хіба через крововилив у мозок, який аніскільки не вплинув на мій психічний стан, є потреба лягати в клініку? Людей із крововиливом у мозок чимало, атеросклероз буває досить часто, це не така вже й рідкісна хвороба. Я знаю чоловіка, що переніс крововилив у мозок, але захистив чи не дві дисертації. Він запевняє, що той крововилив йому ніяк не зашкодив.

Я припускаю, що моє ім'я невідоме п. генеральному прокуророві. Але Ви могли б пошукати інформацію там, де вона очевидна. Будь-хто, напевно, розповів би Вам про мою сяку-таку причетність до світу психології, що за своє дуже довге письменницьке життя я створив кілька сотень образів — усередині і ззовні схожих на живих людей, змалював їхні душевні стани й тонкощі почуттів, мрії та вчинки. Ви не шукали цієї інформації про мене, Ви наосліп засадили мене до психіатричної лікарні під нагляд професора, який також не мав жодної інформації. Адже він з'явився до мене, озброєний підручниками і науковими працями, за якими зубрив напам'ять, щоб скласти іспити, але тут було трохи не те, що в підручниках. Якщо генеральний прокурор виявився необізнаний у цьому, то професор повинен був тут же мене виписати. Він, власне, повинен

був згоріти від сорому, демонструючи свої фахові знання там, де вони йому не могли придатися.

Окрім того — навіщо все це робилося? Лише для того, щоб визнати мене божевільним, цебто людиною, що не відповідає за свої вчинки? Невже генеральний прокурор хотів таким чином проявити до мене великодушність? Тоді Ви все вирішили без мене. Я ще з першого судового засідання 23 червня узяв на себе відповідальність за те, що вчинив, і відтоді увесь час тримався своїх слів. Я все-таки розумів, що якби я говорив непевно, то все обернулося б оправданням для мене або майже оправданням, яке я сам наважився б визнати справедливим. Я знав, що був не винен, глухий і не винен, я непогано витримав би іспит у державного обвинувача лише для того, щоб розповісти йому більше правди.

Але ця ситуація змінилася через обставини, за яких мене упродовж багатьох місяців примусово запроторювали в неволю, де я пережив свавілля, заборони, глум, інквізицію. Я усвідомлюю, що з психіатричної лікарні можуть надати ідеальні довідки, які підтвердять дещо інше. Ну й нехай. Не всі ми однаково вразливі, але, добре це чи погано, по-різному реагуємо на все, що нас стосується. Деякі живуть, відпочивають і працюють прихопцем, у них і гадки немає над чимось задумуватися. Якщо буває, що з Божої ласки їх охоплює якесь піднесення, то вони тоді ходять, не чуючи під собою ніг, а так — не беруться ні за холодну воду. Щодо мене, то я ладен був би навіть десять разів сидіти в кайданах у звичайнісінькій в'язниці, аніж мучитися і жити у психіатричній клініці разом із усіма тими психічно хворими людьми.

Але мене тут затримали.

В'язня не жаліють. Професор питав, а я відповідав, я безперестанку писав, а оскільки глухий, то доклав усіх зусиль, щоб відповісти на все. Я сидів при благенькому освітленні від задимленого плафона, що був високо в стелі, стояли найтемніші місяці року, я мало-помалу відчув, що зір у мене ослаб, але я писав задля того, щоб через мене компетентність і наука не зазнали краху. Потім професор став допитуватися, щоб я пояснив про свої «два шлюби», як він це назвав. Я відмовився — перший раз так рішуче, що гадав цього було досить. Але цього не було досить. Професор двічі, письмово й усно, повторив своє безглузде запитання, покликаючися щоразу на «органи влади». Я нічого йому не відповів. Не тому, що намагався щось про себе приховати, мені хотілося запобігти безглуздій ситуації.

Але професор робив своє. Він отримав дозвіл «органів влади» на перевезення моєї дружини з Арендалу до клініки в Осло на

допит. Результат цього «видовища» можна прочитати на ст. 132 у великому опусі, який було послано в суд присяжних.

В'язня не будуть жаліти. Нізащо!

Коли я в певний момент прикинув подумки, що вже ось-ось усе закінчиться, професор змусив мене пройти те, що він називає судовим обстеженням або перевіркою. З'ясувалось, воно нічим не відрізнялося від попереднього. Він ставив мені ті самі запитання, на які я відповідав упродовж місяців. Навіть інтонація не змінилася, не було нічого нового, нічого незвичайного, жодної відмінності, яка могла б свідчити про те, що ми працювали серйозніше. Нічого. Усе це лише затягувало час, тож він затягнувся на тижні й місяці.

В останній раз, коли я наважився подумати, що наближається кінець, професорові надіслали три мої листи, які тепер мені треба було пояснити. Листи були аж п'ятдесятирічної давності, я не писав у них нічого такого, що могло б мене компроментувати, але, здається, описував дуже погане ставлення до себе, якого я зазнав у горезвісний час перебування в поліції Моссині. Тепер мені знов довелося писати, оскільки я був глухий, все це більше нічим не було цікаве ані живим, ані мертвим, проте цей епізод став приводом для того, щоб мене ще трохи помучили. Нині я від того вже оговтався, але ті останні тижні заледве животів. Коли один приятель знайшов мене і забрав ізвідти, я скидався на драглі.

А загалом навіщо то все робилося? Правосуддя і справедливість, великий персонал. Слідчий призначив був двох загодя вибраних психіатрів, мене возили туди й назад під наглядом поліції через усю країну, зчиняли галас, коли мене відвідували іноземці, яким показували ув'язненого кретина; чотири місяці знадобилося на те, щоб ретельно вивчити ознаки кожного мого уявного душевного стану, і от урешті-решт вирок: *Я не психічно хворий і ніколи ним не був, але в мене розхитана психіка.*

На жаль, так. І її сильно розхитано саме під час перебування в психіатричній клініці.

Там було два фахівці, але один тримався — чи його тримали — майже завжди осторонь. Я двічі бачив директора клініки, щоразу, може, хвилин по п'ятнадцять, він видався мені доброзичливим і не зарозумілим, з ним можна було говорити. Він зробив тільки ту несподівану помилку, що тицьнув мені під ніс протокол мого візиту до Гітлера, де я буцімто висловився проти євреїв. Я донині не читав того протоколу, не кажучи вже про те, щоб це визнавати. Я висловлювався проти євреїв? Та ж у мене було серед них чимало добрих приятелів, і ці приятелі чудово до

мене ставилися. Я люб'язно пропоную директорові перечитати мої вибрані твори й побачити, чи можна там знайти який-небудь випад проти євреїв.

Коли я писав про професора, який був другим фахівцем, що тримався осторонь, то, звісно, й гадки не мав сумніватися у його фаховому рівні. Я не маю для цього жодних підстав. Він, напевно, знає свою справу, безперечно, він знає *свою* справу. Я лише стверджую, що його справа не має стосунку до мене. Ані цей чоловік, ані його Geschaft[10] мене зовсім не стосуються.

Пане генеральний прокуроре! Оголошуючи вирок, який винесли мені фахівці, Ви водночас довели до відома всіх, що скасували процесуальні дії проти мене і не передали справи до суду.

Вибачте, але Ви й тут діяли без мого відома. Насправді Ви не подумали про те, що я можу бути незадоволений цим рішенням, Ви забули, що я і в суді, та й потім, увесь час визнавав усі свої вчинки і чекав суду. Ваше мимовільне втручання змусило мене опинитися в підвішеному стані, і моя справа так і лишилася незавершена. Ні туди, ні сюди. Ви гадали, що мені це на руку, але я так не думав, і, напевно, є люди, які зі мною погодяться. Ще донедавна я був добре відомий у Норвегії і в цілому світі, тож мене не влаштовує прожити решту свого життя з такого штибу амністією, як Ви здійснили, і не мати змоги відповісти за свої вчинки.

Але Ви, пане генеральний прокуроре, вибили з моєї руки зброю.

Ви, певно, гадаєте, що виправили це тепер — після всього — повісткою, якою мене викликають до окружного суду. Це нічого не виправило — похитнулася моя тверда незаплямована репутація. Де тепер поділося Ваше «скасування процесуальних дій» і Ваше «непередання справи в суд»? Ви даєте своїм адвокатам і чиновникам інтерв'ю щодо моєї справи, помічаючи кожен мій погляд на ситуацію, Ви мене використовуєте як піддослідного кролика в своєму вельми своєрідному судочинстві. Ви могли б усе виправити після оприлюднення моєї позиції в суді, і таким чином поступово перестали б отримувати вказівки від журналістів та преси, як Вам поводитися. І, зрештою, що Ви тепер зробите з моїми чотирма місяцями перебування в клініці? Може, мені прийняти їх із Ваших рук даром? Може, це попереднє покарання як додаток до майбутнього?

Якби моя воля, то я домагався б виправдання в окружному суді. Ця ідея не така й нереальна, як Ви, може, думаєте. У мене ще є рештки «обмежених розумових здібностей», і я хотів би скористатися ними для того, щоб спершу оприлюднити певні

матеріали, а потім закликати суд розглянути мою справу по-справедливому, і ніяк інакше, як по-справедливому.

Але я відмовився від цього плану, мені забракло мужності. Навіть якщо суд винесе позитивне рішення, ніщо не зупинить іще жорстокішого нагнітання громадської думки. Я знов стану піддослідним кроликом.

З пошаною.

***

Минає літо. Я не відчуваю по собі якоїсь великої різниці у змінах пір року, місяць іде за місяцем, час невловний, і літо для мене пропало.

Але тут дещо відбувалося. Я пишу не книжку, навіть не щоденник, Боже збав, я багато що опускаю і не тримаюся послідовності, що за чим стається. Але щось усе-таки долинає до мене із зовнішнього світу. Попередня директриса будинку поїхала, натомість приїхала нова. Одна з тих двох красунь у селищній конторі покинула нас, але ми маємо ще одну. Наш допотопний будинок для старих геть занепав, і ми плануємо будувати новий.

Це не абищо. Я помічаю, що в нас, старих людей, з'явилася серйозна тема, яку ми обговорюємо, шамкаючи губами: мовляв, тепер ми матимемо лазню, пральню, лікарню, пекарню, курник, дровітню і всілякі надвірні прибудови, і все це — на двадцять чи тридцять осіб під одним дахом. Досі нам навіть не снилася така розкіш, тож наша уява розбурхується так, як бувало тільки замолоду. Дехто з нас намагається відстояти наш старий будинок, адже нам не так і погано в ньому жилося, окрім того — хіба ми перебуваємо тут не тому, що просто доживаємо віку? Звичайно, так. Але насправді ми візьмемо з собою на той світ усе, що матимемо тут до останнього подиху. Чому б нам не плинути за часом і не пристосуватися до сучасних умов у новому будинку? Якщо ми туди встигнемо зайти, то пречудово звикнемо там до нових зручностей і помремо з сиґаретою в губах.

Звісно, ми помремо. Але ще не цієї миті, як мовить Авґустин.

***

Я йду купити шнурки. Мої — занадто довгі, і я тричі обв'язую їх навколо гомілки, але це не бентежить мене. Я помічаю чоловіка, який зводить на узгір'ї будинок. Сором на те дивитися:

він кладе новий дах під кривим кутом поверх старої крівлі. Може, мені з дороги погано видно? Чоловік їздив на будівельні роботи до Америки, тож, певно, знає, що робить. Але я не можу зібратися на силі, щоб підійти й перевірити, хто з нас помиляється. Торік, до того, як я попав у руки лікарів, мені це було б до снаги.

Я довго мізкував над тим, як полагодити до осені свої галоші. Вони в мене з Першої світової війни, але ще й досі в них добротні підошви, от лишень права тріснула і не тримається на нозі. Я мучився з нею роками, а тепер вона й зовсім негодяща, бо через неї можна ні з того ні з сього спіткнутися, і потім нести її додому в руці. Ця галоша стає для мене карою Божою. Я зшиваю її міцною вовняною ниткою, але це нічого не дає, нитка рветься по швах і стає ще гірше. Тож нічого тут більше не скажеш, однак це були добренні галоші, я носив їх у багатьох країнах, навіть коли одна тріснула, а також їздив до Відня і до Гітлера того знаменного дня. Я не викинув їх і досі не лише тому, що моїм шкарбанам потрібна була ця товста підошва. Одне поєднується з іншим. А ще я підв'язував свою галошу шнурком.

***

Раз, два, три, чотири — отак я сиджу, щось нотую й пишу якісь невеличкі історії для себе самого. Це ні для чого не згодиться, але така вже в мене давня звичка. Жодного зайвого слова. Я мов кран, що зіпсувався й протікає — раз, два, три, чотири...

Чи є на світі зірка на ім'я Міра? Можна було б десь подивитися, але я не маю де. Та нічого. Міра — зірка, що спалахує, трохи посвітить і зникає. Це цілий життєвий шлях. І тут я думаю, людино, про тебе. З усіх живих створінь на землі ти народжена майже даремно. Ти ні хороша, ні погана, ти з'явилася без продуманої мети. Ти виходиш із туману і знов повертаєшся в туман, настільки ти по-щирому недовершена. А ще, людино, якщо ти сідаєш на коня рідкісної породи, то немає ґарантії, що кінь таким залишиться. Тож тягни собі свого життєвого плуга і мовчи...

Чи скочиш ти з коня і закопаєш ненависть у землю заради чиїхось очей — заради чиїхось очей, що ти зустрінеш? На це тобі не вистачить життя.

Перед моїми очима з-під землі пробивається нове покоління, що подає великі надії. Воно зовсім молодюсіньке й невинне, я читаю про нього, але не знаю жодного імені, та це неважливо. То схоже на мандрівні світила вгорі — вони з'являються, трохи посяють і зникають. Приходять і відходять, як я прийшов і відійшов.

***

Колись у Гамареї в мене був дядько по материній лінії, переконаний старий парубок — скупий, лихий і вельми мовчазний, та ще й, так би мовити, багатий і на розум, і на гроші. Зірок із неба він не хапав, але мав будинок на пасторській садибі з поштою, що обслуговувала цілу парафію, бо ж у ті часи на кожні десять будинків пошти не було. Мій дядько був неабиякий дивак, він купив велике домище з прилеглою до нього коморою, що належала до будівель пасторської садиби. Як йому то все вдалося залагодити — хтозна, але знаю, що пастора, з яким він, безперечно, чимало торгувався, звали Бент Фредрик Гансен, згодом той пастор переїхав у Ерланн. Його заступив Фредрик Мотцфельдт Раум Фладмарк із Гамарею, що потім перебрався до

Нурдре Удала. Останнім був Християн Енґебрет Ніколайсен, але не знаю, де він подівся, оскільки я поїхав з дому і втратив його з поля зору. А от мій дядько увесь цей час жив у своєму великому домищі з прилеглою до нього коморою, які відкупив у пасторської садиби.

Окрім пошти, дядько мав іще й громадську бібліотеку, врятувавши її, до речі, від неминучого занепаду. Він весь час провадив торгівлю, хоч і не мав на те ліцензії, отримував із півдня книжки для продажу за зниженими цінами і на свій смак замовляв книжки для бібліотеки. У нього не було звички з кимось про це радитися. Його економку звали Сіссель, вона, можливо, й була хороша людина, але впродовж кількох років морила мене голодом.

Тоді мій дядько був ще не старий чоловік, але йому почало паралізувати руки, і він не міг писати. На той час мені було років вісім, і я змушений був писати за нього все, що він вимагав. Для мене то була ганебна покара. А сам дядько, повністю одягнений, цілий день лежав на так званій розкладній лаві, і його дедалі більше паралізувало.

Та все це неважливо.

Але одного дня, коли мені було років дев'ять, на пошту навідався дуже смаглявий високий чоловік, справжній велет. Я подивився на нього з подивом. Він дав мені лист і чотири шилінги на марку.

Дядько завів із ним балачку, і виявилося, що його звати Ганс Паульсен Торнельванн. Власне, він жив по сусідству, в парафії Тюсфіорду, проте прийшов до нас на пошту, бо вона від них найближче.

— Сьогодні вже їдеш? — спитав мій дядько.

— Так. Але треба послати коротенького листа синові в Крістіанію[11].

— Я читав про нього, — сказав дядько.

— Он як, — мовив чоловік. — Та і я про нього читав, хоч мало що в тому тямлю.

— Напевно, так.

— А його мати досі ще сподівається, що він вивчиться на пастора й повернеться. Але, мабуть, він зробить по-своєму.

Дядько, лежачи на розкладній лаві, вигукнув:

— Він — більше, ніж пастор!

Я не знаю, звідки мій дядько позичив цю фразу, очевидно, з газет і книжок, у які заглядав. Але хто був той син, на кого покладалися такі сподівання? Пауль Боттен-Гансен[12]. І не хто інший. Один із найкращих поміж своїх норвезьких сучасників.

Мій батько також мав колись сина, на якого покладав

сподівання.

З такими обдарованнями буває немало клопоту. Але не варто робити зі свого розчарування трагедії. Це не кінець світу.

***

В глибині занедбаного саду біля сусіднього будинку росте ялинка, та що мені до неї? Тому я майже не дивлюся в той бік. Звичайно, вона геть занехаяна, і їй, либонь, судилося загинути. Вона дуже красива й маленька, з метр заввишки і пряма, як свічка, але поруч стоїть велетенська тополя, що затіняє її, до того ж і вдень, і вночі гладить своїм листям ялинчину верхівку і ні на мить не дає їй спокою. Краще б вона не стояла в мене на шляху! Але іншої дороги немає. Краще б вона не була така беззахисна, хоч це не зворушує мене. Та хай там що, а темними осінніми вечорами я поволі плентаюся до неї і прибираю з її голочок листя та обламую тополине гілля, щоб ялинка вночі мала спокій. Однак раз по раз уранці з'являється нове листя й нове гілля, а мені так високо не дістати. Я пригледів собі ящик, який можна було б підставити під ноги, але в усіх вікнах світиться, і озивається собака. Чого б мені не піти туди посеред дня й одним махом не поприбирати все те листя й гілля? Можливо, торік я це й зробив би. Але тоді мене тут не було, я перебував на примусовому лікуванні.

Як це все безглуздо!

Я підстерігаю сусіда, вітаюся з ним і кажу:

— Може, ви спиляєте гілля на тополі і врятуєте цю ялиночку?

Він нічого не відповідає, мабуть, читав у якійсь газеті, що мене піддавали психіатричному обстеженню.

— Мені жаль цієї ялиночки, — кажу я.

Чоловік на це криво посміхається, дивлячись у бік відчиненого вікна в будинку, і лишає мене на самоті.

А я, поки байдикую, то збавляю час ще й тим, що темними осінніми вечорами обриваю трохи листя та обламую гілля, хоч високо не дістаю, і вітер гойдає інше листя та інші гілки. Усе безнадійно.

Але одного ранку з'являється чоловік із сокирою та пилкою і обцюкує тополю згори донизу. Мені-то що, але, здається, він отримав наказ, бо заразом обцюкує іще деякі великі дерева.

Може, тоді, кілька днів тому, хтось сидів край вікна, чув мою розмову із сусідом і бачив його криву посмішку? Очевидно, дружина.

Хай там що, а лише навесні буде видно по верхівці, чи ця

ялиночка виживе. Чекати ще ого-го.

Я чую, що хтось мене гукає...

Аж ні, неправда, мені це просто вчувається. Кому я цікавий, як не собі самому? Якби я не був такий розтелепа і раніше звернув увагу психіатрів на свою малопомітну особливість, то вони досі б уже знайшли цьому якусь красиву назву. А тепер я сиджу тут, здоровий та бадьорий, і вигадую нісенітниці. Це щонайменше шизофренія.

Те, що хтось покликав мене, з мого боку — чистісінька витівка, а те, що я сам над собою покепкував, то й поготів: я не стерпів би такого ні від кого стороннього. Ніхто не кликав мене, але мені здається, що кликав.

Навіщо це мені здалося? Думки розлітаються навсібіч. Я мовби вправляюся, намагаючись спуститися на землю після депресії в психіатричній клініці. За ці місяці вона трішки відступила, однак повністю не минулася. Я вже був застарий для тих експериментів, які до мене застосовували, на це потрібен час. Мені лишається сподіватися на свій здоровий глузд і загалом на міцний організм.

Але невже мені просто почулося, ніби хтось мене кликав? Тут можна вернутися до кількох запитань професора Ланґфельдта: чи переживав я коли-небудь щось дивне, щось, так би мовити, надприродне? Я простодушно заходився відтворювати дуже глибокі, тонкі дитячі переживання, але розповідь мені не вдалася, взагалі то була даремна трата часу: він нічого не зрозумів. «А вам нічого ніколи не вчувалося?» — спитав він. Я не відповів. Не мав охоти.

Напевно, згадавши про той сеанс, я й подумав, що мене хтось кликав. Розумнішого пояснення я не маю.

Зате врешті-решт з'ясувалося, де взявся фінський ніж. Тут своя історія. Він з'явився у мене мило й несподівано. Гай-гай, ми, люди, нікчемні створіння, ми не дуже бачимо, нічого не пам'ятаємо, багато про що не здогадуємося. Я міг би й сам усе збагнути, але не збагнув.

Коли Стівенсон[13] сидів за письмовим столом на своєму острові в південній частині Тихого океану, то почув у глибині душі Божий голос. Він ні про що нікого не питав, не став гортати книжок, він пережив спалах геніальності, його пойняло натхнення. Він був хворий, але в блаженному божевіллі називав себе здоровим. А прочитав про нас, людей бетонної доби — й помер від серцевого нападу.

Виявляється, той фінський ніж — мій, його мені надіслав колись давно поштмейстер Ерік Фрюденлунн із Аурдала. Жаль тільки, що я не мав того гарного ножа тоді, як темними осінніми

вечорами ходив надворі й обривав листя та обламував гілля.

Але яким загадковим робом фінський ніж попав до мене в ґримстадську лікарню? Історія вельми проста: до лікарні мене проводив малий Есбен[14], а йому страшенно хотілося взяти з собою цей великий рідкісний ніж, тож його мати не наважилася ні на що інше, як сховати ніж насподі дерев'яної валізи. Ось так. А потім вона, певна річ, забулася попередити мене про нього, коли їхала додому.

Якщо вже я пишу про фінський ніж, то згадаю ще одне: я отримав нові галоші. Моя родина одягає мене повністю, либонь, скинулися всі гуртом та й купили.

Але я не взував нових галош, я обв'язую старі з товстими підошвами й ношу їх уже кілька місяців. А то що я робив би з такими довжелезними шнурками, якби не обв'язував ними підошви? На щастя, вони годяться для цього, навіть не видно, що галоші обв'язані.

Я не маю наміру носити нові галоші.

***

Хоч би швидше минула зима. О Господи, хоч би швидше минула зима!

Мій зір ослаб. Мені дивно, що я погано бачу, і спершу я в це й не повірив, просто подумав, що в очі попала якась порошинка. У мене чудові окуляри, в яких я кілька місяців тому дуже добре бачив, невже вони вже не підходять?

За чималу плату мене відвозять на автомобілі до окуліста. «Послухайте-но: я все-таки кепсько бачу, не можу читати як раніше, не можу засилити нитки в голку, що це за дивина, невже в мене щось сталося з обома очима заразом?» Я не отримую аніякої відповіді, лікар налаштовує таблицю з білими та червоними лініями, літерами й числами. «Мабуть, щось негаразд із лівим оком», — підказую йому я. Він нічого не відповідає. Мене це дратує, і я наполягаю: «Так от, коли я затуляю ліве око, то можу далі читати тексти, набрані великим жирним шрифтом. А потім для певності затуляю праве око і бачу лише велику чорну цяту». «Гм», — каже він. Це дратує мене ще дужче, і я категорично заявляю, що в мене щось негаразд із лівим оком! «Я можу виписати Вам призматичні окуляри», — зрештою каже він. «Атож, мені потрібні призматичні окуляри, — відповідаю я, — адже це щось таке, як і призматичні лінзи, а крізь них дуже непогано видно». «Думаю, ми більше нічим Вам не допоможемо», — каже він і кланяється.

Неймовірно! Я, украй розлючений на окуліста, вертаюся автомобілем назад, я не вірю йому, аніскілечки йому не вірю.

Тепер у мене один вихід — податися в Осло. Ідеться до Різдва, треба поквапитись. Оскільки я не в змозі сидіти у випростаному стані дванадцять годин, цебто їхати потягом, я точно визначаю той день, коли можу пливти пароплавом, і вирушаю в дорогу. Усе йде гладенько, мені всі допомагають, утім, на облавку я в своїй стихії — чоловік у розповні літ. Для мене все влаштовано, я прибуваю в Осло, простую в готель, обідаю, голюся і йду до окуліста.

І тут починається невеличке випробування. День похмурий, надворі дощить, вулиці наганяють жах, і я нічого не бачу. Я підіймаюся на четвертий поверх якогось будинку і знов спускаюся. Мені на думку закрадається підозра, що я помилився, тож тепер зупиняюся і роздивляюсь номер. Раптом переді мною постає якийсь пан і вітається зі мною, поруч із ним — молода пані. «Чи можу я Вам чимось допомогти?» — питає він. «Ні, дякую, я просто шукаю помешкання окуліста», — відповідаю я. «Он там!» — каже він і показує пальцем. Пані всміхається. «І навіщо ви в таку негоду турбуєтеся, щоб допомогти незнайомій людині?» — питаю я. Пані розпливається в усмішці. «Я впізнав вас», — відповідає той пан. Я щиро йому дякую і заходжу в будинок. Чи не сюди я вже раз підіймався на четвертий поверх? На кожному поверсі я приглядаюся до всіх табличок на дверях і знаходжу помешкання лікаря. В приймальні переді мною троє людей.

За давньою звичкою мені кортить переглянути газети й часописи, але я погано бачу. Мушу почекати. Пацієнти по черзі заходять і виходять, з'являється медсестра і просить мене трохи почекати, мовляв, уже недовго.

І тоді мені неабияк легшає на серці, невдовзі, мабуть, я знов бачитиму. Які ж добрі були той пан і пані, що не пошкодували свого часу і стали мені в пригоді, незважаючи на дощ. До мене забалакує одна пацієнтка, але я глухий і мушу кивати головою навмання. Вона просторікує далі, і я, показуючи пальцем на свої вуха, кажу, що останнім часом погано чую, але із моїм зором майже все гаразд, просто у ліве око попала порошинка. Я в доброму гуморі і без угаву базікаю. Урешті-решт пані, мабуть, починає сумніватися, чи я таки при своєму розумі, тож дає мені спокій. Минає немало часу, поки мене викликають. Пані щось написала на газеті й показує: вона дякує мені за мої книжки, напевно, так.

У кабінеті лікаря я проходжу деякі обстеження, але він великодушний і не змушує мене дивитися на червоні лінії та

літери. Ми випробовуємо лінзи й лупи, мені знов доводиться виходити в приймальню, але тепер настає черга тієї незнайомої пані, тож я її більше не бачив.

Далі на прийомі в лікаря все відбувалося швидко. Він запропонував мені написати щось під диктовку. Під диктовку? Я цього не вмію, і ніколи не вмів. А навіщо мені писати під диктовку? Адже я вже нічого не пишу, багато років тому відклав перо. Зате непогано було б, якби до мене повернувся зір, щоб я міг бодай трохи читати. Авжеж, звичайно. Лікар зателефонував до «Оптики» і домовився про щось на січень, мені доведеться почекати. «А хіба ви, лікарю, не можете дати мені окуляри просто зараз?» — спитав я. «Дозвольте подивитися ваші окуляри. Напевно, вони хороші?» — спитав він. «О, чудові», — відповів я, — ще кілька місяців тому я бачив у них, як замолоду, але тепер мені, напевно, потрібні інші окуляри, мабуть, трохи сильніші, чи як ви гадаєте?» Він виписав мені рецепт, я навіть не глянув на нього, за ним можна буде звернутися в січні. Окулярів я не отримав, а замість них, на свій подив, отримав те, про що й не просив: рецепт на ручну лупу і слоїчок йоду! Я можу просто зараз іти в аптеку й відразу взяти йод, сказав він. Коли я хотів заплатити, він відмахнувся від мене рукою і відвернувся до свого столу.

Так я й прийшов у готель зі слоїчком йоду і рецептом на ручну лупу, яку зможу взяти у січні в «Оптиці». Для поліпшення зору мені не дісталося нічого.

Дивні люди ці окулісти. Вони справили на мене кепське враження.

У всьому іншому перебування в Осло принесло мені лише втіху та радість, це було найдивовижніше Різдво, яке мені випало провести коли-небудь у готелі. Я прогулювався вулицями, перевідав дітей та внуків, побував на виставках, вдосталь натинявся містом і після стількох років надивився на Осло. Багато що було для мене незвичне: автобуси, ресторани, геть незнайома молодь, життя якої вирувало вдень і вночі. Усі навколо були запопадливі й гречні, вони уважували мені місце в транспорті і пропонували газету, а коли розуміли, що я збираюся виходити, відчиняли переді мною двері, однак я працював кондуктором у Чикаґо і вмів сам давати собі раду. Загалом я не помітив якоїсь холодної ввічливості до себе, хоч і досі перебував під арештом. Одна молода пані зупинила мене посеред вулиці Карла Югана, щось промовила, засміялася і обняла за шию. Пам’ятаю її карі очі. А один добродій із наплечником на спині обвів мене поглядом і вигукнув: «У вас немає галош на таку негоду? Ходімо зі мною, я їх вам подарую!» Він учепився в мене, намагаючись потягти за

собою. Коли мені урвався терпець, я подякував йому й подався до готелю.

Та, виявилось, що тепер, у свята, з пароплавами коїлося щось несусвітне: той не прийшов, а другий скасували, і мені довелося чекати. Тож я повернувся в будинок для старих аж через десять днів.

***

Щодо моїх справ, то тут у мене панував страшний безлад: я не відповідав на листи, не дякував за квіти чи маленькі подарунки з листівками та вітаннями. Ось уже другий рік, як я затримався з подякою своєму славному видавцеві в Барселоні, який ніколи не забуває надіслати телеграму й побажати щастя з нагоди кожного Нового року. Насподі валізи лежить купа листів із-за кордону, дуже багато навіть торішніх. Ті, що їх написали, не знають про мій арешт, вони уявити не можуть, що мені не знайшлося місця після «зміни політичного устрою». Але я можу.

Дні плинуть дуже загайно.

Я досі не зовсім розумію, що відбувається у світі, я читаю газети і схоплюю всілякі повідомлення, але, мабуть, ще не зовсім здоровий, мені треба вичуняти. Поїздкою до Осло я задоволений, хоч поради, що робити з очима, мені не дали. Я схожий на хатню скотину, яку великодушно припинають, дають велику свободу дій і можливість трохи перевести дух. Однак скотина припнута. Але я в кожнім разі вдячний за великодушність державних установ, які дозволили мені здійснити цю поїздку, було б гірше, якби вона не відбулась. Все-таки багато чого сталося. Адже в очах пані, яка обійняла мене посеред вулиці Карла Югана, я постав прекрасним старим чоловіком. До того ж, коли той добродій хотів подарувати мені галоші, я був зодягнений не в якесь там рам'я, а в добротне пальто. Окрім цих двох ще сила-силенна інших людей ставилися до мене з приязню. Ні від кого з них я не відчув до себе ненависті чи зневаги. І це приємно. Та якби сталося якось інакше, мені просто було б байдуже. Я надто старий.

***

Є речі, які мені важко збагнути: чого й самі писаки-журналісти і громадськість цікавляться моєю «справою» і чого ця «справа» й далі відкладається.

Торішнього літа її відкладали до інших часів щонайменше

тричі. І нічого не змінилося від того, що 1 травня 1946 я отримав повістку до окружного суду, про що мені урочисто повідомили з ґримстадської поліції. Нічого не змінилося: справу просто... відклали до осені, до вересня! З усякого погляду це крок уперед. Однак, даруйте, тепер справу перенесли із вересня сорок шостого на березень сорок сьомого. Вона перетворилася на комедію, на цирк на дроті. Я перестаю записувати далі.

Може, я не дуже уважно за цим стежив і щось випало з мого поля зору? Але хоч куди я звертався, у всьому бачив лише якісь безглузді перестановки. Спершу пішов у відставку генеральний прокурор. Тоді закінчилися повноваження голови окружного суду, і він знов обійняв свою посаду судді першої інстанції. Потім одного дня звільнився міський прокурор, ставши суддею в сусідньому повіті. Мене раз по раз інформували про те, що мою справу закрито. От тільки в суді її не розглядали.

Я поринаю в роздуми, намагаючись з'ясувати, кому в суді вигідне «перенесення» моєї справи. А що, як хтось спекулює на моїй старості і чекає, що я й так помру, просто віддам Богові душу та й усе? Але в такому разі справа буде не вирішена, і в чому ж тоді вигода? Чи не краще було б схитрувати й зробити щось зі мною, поки я ще живий? Окрім того немає нічого стомливішого і обтяжливішого, ніж чекати чиєїсь смерті. Є такі спадкоємці, що можуть підтвердити мої слова.

Боґаніс[15] описує собаку, що загубив слід, а винюшив його саме тоді, як перестрибував канаву — і тоді, вже на другому боці, взяв його знов. Отже, переслідування тривало далі.

А мене переслідують іще довше: востаннє перенесення моєї справи мало відбутися в березні сорок сьомого, чи не так? Тепер у нас березень сорок сьомого, вже скоро й квітень, але сьогодні я читаю, що мою справу перенесено «десь на літо»! Я не здіймаю через це ґвалту, лише киваю головою: мовляв, я так і думав. Після сорок сьомого буде сорок восьмий. Скотина припнута.

Імовірно, відтепер найдоречніше буде переносити мою справу на півроку, а то й відразу на цілий рік. Бо як же іще впоратися з моєю живучістю на білому світі? Немає нічого гіршого, коли тебе зупиняють.

Зараз у всьому винен Верховний суд, оскільки він не встиг розглянути мою справу. Добре мати когось такого, на кого можна перекладати вину.

***

Хіба не правда, що колись давно-предавно ми, люди, мали в

житті більше радості, ніж нині? Може, й неправильно ставити таке запитання і не треба про таке писати, але я свідомо так роблю, щоб чимось розчулити свою душу. Чому це так? Мабуть, від поблажливості до власних недоліків. Ми підхопили з Біблії завбачливу беззахисність.

Мені на думку спадає Беньянова[16] фраза: «Ось я й прибув сюди, пройшовши багато земель!» На цьому моя згадка про Беньяна й вичерпується. Але від цієї фрази у мене знов з'явилося відчуття якоїсь приємної поблажливості. Добре бути недосконалим.

Лопар спустився з плоскогір'я, побачив зелене поле й ліс і захоплено вигукнув: «О, тут так гарно, що душа сміється!» Так співалося в пісні, але це більше, ніж пісня. «Села!» — каже Давид. Я не знаю, що означає «села», але Давид так каже. Це красиво.

Господи, благослови все, а не лише звичайну людську мову, яку ми здатні розуміти. Всевишній благословив нас і на мовчання.

Під час війни я іноді помічав по інших людях, коли починали стріляти. Але не міг чути гармат, мабуть, тому, що вони гуркали дуже далеко. Я мав користь зі своєї глухоти, та тільки-но спалахувала стрільба з пістолетів та рушниць, то моя глухота, правду кажучи, допомагала мені, як мертвому кадило. Слабенькі звуки я чую ще й досі, о, навіть легенький стук у двері кісточками пальців, проте я глухий і нічого не здатен розуміти з безперервного людського базікання. Воно перетворюється для мене в якийсь невпинний гул. Зі мною дуже давно ніхто не розмовляв, я й сам розучився говорити, я — людина самотня, раніше я добре бачив, але не чув. Я наблизився до розуміння східної мудрості, що обстоює потребу мовчання. Тепер я не говорю навіть сам із собою, позбувся цієї поганої звички.

Однак я бачу не так гарно, як раніше, а це гірше за глухоту. Ще в січні мені повинні були надіслати ручну лупу, але зараз уже весна, а я її досі не отримав.

Та слава Богу все-таки уже весна!

Я проходжу повз ялиночку, яка стоїть у снігу, і бачу, що вона вижила. Я минаю її і ні на мить не зупиняюся навіть перед тими вікнами, а ще кажу самому собі: «Е, ні, зарано дивитися на ялиночку, йди далі!» Хоч, напевно, в березні кожна людина може помітити, що верхівка жива.

За тридцять років з неї виросте велика ялина, і її зрубають.

Пташок тут зовсім мало. Через люту зиму багато з них, мабуть, загинули, біля будівель, які стоять на території будинку для старих, коли-не-коли пролітає, розмахуючи крилами, лише якась задрипана ворона або сорока. Одного дня мені здалося, що

я побачив запізнілого провісника весни, та оскільки я все-таки не дуже добре бачив, то не міг визначити хто він — шпак чи чорний дрізд, який десь тут зимував. У кожнім разі він важить життям, бо ми маємо чотирьох здоровенних котів.

***

Під час своїх щоденних прогулянок по сніговій кваші я часом зустрічаю собаку руденької масті, і коли забалакую до нього, він дається себе погладити; більше нікого на своєму шляху я не помічаю. Мені подобається, що я можу бути сам на сам із собою, що не доведеться перепитувати, якщо хтось до мене звернеться. Мало-помалу на захисних тумбах при узбіччі дороги розтає сніг, і я впізнаю все, що бачив під час попередніх прогулянок, сонце вже ласкаве й тепле, і всюди оживають лісові стежки. Я згадую Мартіна з гамарейського Клеттрана, уже минає рік чи півтора відтоді, як він наздогнав мене в цьому лісі, йому також доводиться ходити самому, але він мав заняття, а я — ні. Він мандрував країною і молився Господу Богові.

Під якоюсь пташкою гойднулася гілка. І я тут же зупиняюся. На іншій гілці іншого дерева сидить іще якась пташка, здається, це пара — пара горобчиків, у яких саме тепер побачення, і просто в мене на очах вони злітаються і розлітаються ще разів п’ять. Це відбувається в повітрі, де вони якусь мить тріпочуть крильцями та й розлітаються, а тоді злітаються знов, і так п’ять разів. Після того вони вдають, ніби нічого такого й не відбувалося. Особливо зухвало поводився самець, він начебто у всьому хотів звинуватити її. Я не зчинив крику, навіть не збирався цього робити, однак у праведному гніві таки покартав його за негідну, нелицарську душу, хоч вони були обоє рябоє. Невдовзі самка знялася й полетіла: мовляв, ану доганяй!

Я не знаю, що про це думає Франциск[17].

О, в цьому дивовижному світі те, що безмірно мале, завжди в центрі того, що безмірно велике. Я знов відчуваю радість від життя. Так благодійно вплинула на мене поїздка до Осло.

***

Може, відчуття весни — це і є той тваринний трепет, який щороку переповнює наші душі? Бозна. Жінка-місіонерка, перебуваючи на чужині, мабуть, назвала б його покликом батьківщини, щоб надати цій фразі якоїсь релігійності й

містичності, зате я після всіх своїх міркувань сприймаю це буквально: в цьому відчутті є щось пов'язане з домівкою та батьківщиною. Ми хочемо туди повертатися, ми прагнемо додому. На чужині в нас відсутнє відчуття весни, там ми просто киваємо головою, вітаючи нове місце. А серце мовчить.

Пригадую один випадок, що стався зі мною у Гельсінгі[18] 1898 чи 1899. Але це було майже п'ятдесят років тому, не пам'ятаю всього достовірно, імена я призабув, послідовність, очевидно, втрачена.

Коли я зайшов до книгарні, там було двоє відвідувачів: один — чолов'яга середнього віку, без головного убору, в білій сорочці поверх штанів і у високих чоботях, другий — молодий чоловік із кельмою в руці. За прилавком не було нікого.

— Зараз прийде, — сказав мені перший. — Дівчина пішла нагору по книжку для мене.

Я знайшов стілець і сів.

— Я росіянин, — сказав чоловік.

— То нема чим вихвалятися! — зневажливо кинув чоловік із кельмою.

— Я з Норвегії, — мовив я.

Росіянин зацікавився:

— Он як, із Норвегії? Маєте намір тут лишитися?

— Так, на рік.

— Хіба не однаково, звідки ми, — озвався муляр. — Я із Фінляндії, а належу світові.

На його слова ніхто не відреагував.

Росіянин підійшов до мене.

— А я не стрічав вас у тому місті, де ви живете?

— Я живу не в місті, дуже далеко, на Феллісевеґен.

— А мені, на жаль, доводиться жити в місті й чекати.

Росіянин говорив охоче: мовляв, він жив тут зі своїми господарями, а вони поїхали, він не знає, куди, десь за кордон. Він стомився чекати, його заїдала нудьга, хотілося додому. А чого ж тоді він говорить шведською, коли він росіянин? О, він вивчав мову ще дитиною і далі — увесь час, його батьки були шведські фіни, вони вже померли, але він народився в Росії, тож за походженням росіянин.

— І тобі не соромно? — гримнув муляр.

Однак на нього ніхто не звернув уваги.

Я сам собі подумав, що, напевно, цей росіянин народився в неволі, в якійсь далекій північній губернії, хоч не міг збагнути, як він опинився тут, але питати про те не хотів.

А чоловік усе говорив і говорив: мовляв, він мав будинок, красивий червоний будинок, і багато дерев, і ліс, і потічок, що

дзюркотів мимо. О Боже ти мій Господи! Його чекали дружина й діти, а сам він ходив на роботу до графського маєтку, а то був величезний маєток, що тягнувся на десятки кілометрів, і трудилися там кілька сотень слуг і наймитів.

Дівчина спустилася з другого поверху з книжкою для нього. Чоловік вихопив книжку, перехрестився і засунув її в кишеню.

— Я очікую грошей, — сказав він дівчині, — багацько грошей, тож, мабуть, невдовзі за все вам заплачу. Цей добродій — з Норвегії, — додав він про мене.

Дівчина усміхнулася.

— Він житиме тут цілий рік, а от я вже не витримую, мене тягне додому.

Росіянин вийняв свою книжку з кишені, перехрестився і став її гортати. На обкладинці було зображено якусь ікону.

— Що це за книжка? — спитав муляр, та, не отримавши відповіді, повідомив: — Святе письмо. Мені хочеться підхопити його кельмою й пожбурити геть!

— Але ж для нього ця книжка дорога, — сказала дівчина за прилавком.

Муляр обернувся до мене:

— І що тут казати на таке божевілля? Вони мов тварини, нічого не розуміють, читають релігійні книжки, хрестяться. «Я народився в Росії, я росіянин», — каже він. Хіба не однаково, де?

— Ні, ні, — мовила дівчина.

— Що ви маєте на увазі, панно? — різко спитав муляр.

— Не однаково. У нас є країна, батьківщина.

— Отож-то й воно! Саме такі слова вбивають нам у голови з дня народження, про це пишуть газети і виголошують на майданах. А хочете почути мою думку?

Росіянин раптом в екстазі вигукнув:

— О свята могутня Русь!

— Від туги за батьківщиною з ним стається істерика, — сказала мені дівчина.

Муляр поривається нас покинути, піти собі геть, він блідне лицем і роздратовано скрикує:

— До біса батьківщину! Знаєте що? Хочете знати мою думку? Про любов до батьківщини, бухкання навколішки і всілякі сюсюкання? То хочете знати мою думку? Батьківщина — там, де нам добре. Атож. Така моя думка. Ось що таке батьківщина, і ніщо інше.

Панна усміхнулася до нього.

— Ну ви, звичайно, навчаєте такого й інших мулярів.

Він сахнувся:

— Що ви про це знаєте?

Тут уже і я не стримався:

— Ви, певно, виступаєте на зібраннях.

За хвилю-другу після того, як муляр зник, зайшли два добродії. То були мандрівники, вони попросили англійською дати їм мапу Фінляндії.

Росіянин мовив:

— Я — росіянин.

— Цсс! — цитькнула на нього дівчина.

Двоє добродіїв розмовляли біля прилавка, вони забажали ще й мапу Росії, щоб поглянути, де вони побували.

— Ми їдемо з Китаю, — пояснили вони, — неймовірна мандрівка, розтяглася на місяці, перетнули всю Росію. Ми — американці.

Дівчина говорила англійською і могла відповідати на їхні запитання.

— Що кажуть ці добродії? — спитав росіянин.

— Цсс, — мовила дівчина.

— Я просто хотів би знати, чи вони не з Росії.

— Так, вони їдуть з Росії.

— О, слава Ісусові Христу, то вони їхали тією великою залізницею, якій немає кінця-краю?! — чоловік заходився перелічувати губернії і міста, він назвав жовту будівлю, неподалік якої стояли товарні вагони і звідки було двадцять верстов до його домівки. Він перехрестився. — Даруйте мені, ви, напевно, минали велику жовту будівлю станції? Її ні з чим не можна сплутати, а всього за якихось двадцять верстов звідти була моя хата. Вона стояла біля бурчака, на березі якого росли тополі та кущі ялівцю, і пташок там водилося без ліку.

— Що хоче цей чоловік? — запитали американці.

Дівчина всміхнулася:

— Він хоче знати, чи проїздили ви повз його хату в Росії?

Американці розгубилися:

— Що? Не знаємо. Повз його хату в Росії?

— Він страшенно тужить за батьківщиною. Господарі виїхали, а він весь час приходить сюди...

— Його лишили тут?

— Йому веліли відразу ж їхати додому і дали грошей на дорогу. Але він зійшов на манівці й пропив гроші.

— Сердега! — засміялися американці. — Тож тепер він тужить за батьківщиною? І ми тужимо, — сказали вони. — Це недуга, нам вона добре відома. Але ми ось-ось відпливемо додому.

— Щасливої дороги!

— Дякуємо, панно. Де ви навчилися говорити англійською?

— В Америці. Просто я приїхала на якийсь час додому.

— Он як! — закивали головами американці. — То ви повернетеся до нас?

— Можливо.

І тут знов озвався росіянин:

— Запитайте їх, може, вони хоч бачили пташок?

— Я не можу цього запитати, — приязно сказала дівчина.

Американці попрощалися й рушили до виходу. Біля дверей вони обернулися й спитали дівчину, чи варто дати чоловікові грошей на повернення додому.

— Не думаю, — відповіла вона. — Мабуть, він чекає нових розпоряджень від своїх господарів.

— Ось вони й пішли, а я так нічого і не довідався! — зашморгав носом росіянин. — Вибачте, але коли я повернуся додому, вони там, напевно будуть, еге ж?

— Хто? Горобці? Авжеж, будуть.

— Якби ви їх тільки бачили, панно, вони зліталися до бурчака, а коли хотіли пити, то припадали до нього дзьобиками — ну хіба це дрібниці? — росіянин заплакав, а тоді взяв себе в руки і мовив: — Бідолашні пташки, у них сіро-жовте пір'ячко, а тільки-но їх проганяли геть, вони знов зліталися, небо від них аж темніло, їх там мільйон...

Сльози стікали в його сиву бороду.

Мене стомила його істерика і лишалося тільки подивуватися, яка терпляча була з ним дівчина.

Вона відповіла:

— Я — фінка, і сама знаю, що таке туга за батьківщиною, — вона перехилилася до мене через прилавок і зашепотіла: — Мені здається, він — мій двоюрідний брат. Але я не хочу, щоб він про це дізнався.

***

Одного туманного сирого дня я тинявся центром міста. То було десь поміж війнами, я мав вільний час і кудись ішов, несучи в руках щойно куплені книжки в кількох пакунках; їх трохи незручно було нести, бо вони вислизали з рук і мало не падали додолу. Власне, я йшов на пошту, щоб відіслати книжку до Червоного Хреста.

Отоді все й сталося.

Зненацька переді мною постав якийсь молодий чоловік, назвав мене на ім'я і сказав:

— Напевно, ви здивовані!

Він був гарно вбраний і не скидався на грабіжника.

— Атож, напевно, ви здивовані, — знов сказав він, а сам, здається, збентежився і перевів подих. Я зупинився, і він також. — Ні, я зморозив казна-що, почав як дурень, але мені хотілося знати, чи ви не здивуєтеся, коли я попрошу у вас допомоги...

— Я подумав, що ви хочете на мене напасти.

— Та ні, ні, навпаки. Я вскочив у халепу, мені страшенно незручно просити вас, але чи можу я розраховувати на вашу допомогу?

— Допомогу?

— Так, допомогу. Я не звик до цього вдаватися, але в мене велика скрута.

Я дав йому потримати свої книжки і сягнув рукою до кишені, — на той час у мене водилися сякі-такі гроші. Я шукав їх, а мені не давала спокою думка, що він просив не якоїсь там незначної суми грошей, а допомоги. До слова, в нього було чесне привабливе обличчя.

Поки я сушив собі голову такими дрібницями, він поволі почав іти. Я не звертав на це уваги поти, поки він не відійшов на кілька кроків. «Прошу», — сказав я і рушив за ним. Але він уже був далеко від мене попереду, я гукав його, піднявши руку з грошима вгору. Він ішов. Я гукнув ще раз чи два, але він наддав ходи і вже дістався до провулку Пілестреде. А тоді зник у бічній вуличці.

Я сторопів на місці. Оце так пригода! Мені не лишалося нічого іншого, як від подиву дурнувато засміятися.

Отже, молодий чоловік чкурнув геть із моїми книжками, ось що вийшло. Але якщо він розраховував на те, що їхня вартість перевершувала мою грошову допомогу, то він таки дав маху. Від його прорахунку виграв я, а не він.

Але не це мене тоді хвилювало. Мені цікаво було зрозуміти його поведінку.

Навіщо він почав зі слів «напевно, ви здивовані»? Щоб збадьорити себе і бути готовим, що я йому відмовлю? Втім, він відразу ж облишив таку тактику й трохи охолов. А потім, коли я дав йому потримати свої книжки, він збентежився від того, що просив допомоги! Якби я звів на нього очі, то помітив би збентеження на його обличчі, і тоді він збентежився б ще більше, але я був зайнятий іншим. Йому стало незручно, і він переминався з ноги на ногу. Спершу в нього не було ані найменшої гадки втікати від мене, зовсім ніякої, він просто демонстрував якусь зухвалість, йому здавалося, так певніше, а його перший крок тягнув за собою інші аж поки він дав дьору й зник.

Але тепер йому було не з медом, адже він сам себе загнав у безвихідь. Він чув, як я його гукав, і міг би вчасно озирнутись, але для нього не було нічого жахливішого, ніж вернутися назад і глянути мені очі в очі *після такого,* — тож що він мав робити?

Молодий чоловіче, ти, певно, не звик до скрути, ти не навчився просити допомоги. В мене склалося враження, що ти походиш із хорошої родини, та й сам — хлопець порядний. Тобі здалося, що твої «тимчасові труднощі» перехлюпують через край, і ти вирішив, ніби потребуєш «допомоги». Може, то було через рахунок на молоко або, як оце тепер, через якісь дрібниці, але Боже мій правий, тобі в житті ще випадуть набагато гірші часи.

А от щодо книжок, то вони лежать тепер перед тобою, ти не можеш повернути їх власникові, але так само не можеш лишити їх лежати на видному місці на столі, ти не хочеш їх позбутися, продати їх? Я питаю, бо в цьому вихід із ситуації, що склалася. У тебе серце як не вискочить з грудей від самої думки, що ти можеш отримати за них гроші, оскільки книжки все-таки не твої, звісно, якщо ти відмовишся від них, це зробить тобі честь. Та чи є в тебе за що жити? Вибач, що я пхаю носа до чужого проса, але піди з книжками до Омтведта. Це нові видання в твердій оправі, тобі вистачить сплатити рахунок за молоко.

До речі, як же це ти обпікся на цих книжках? Спробую знайти пояснення. Мабуть, тобі захотілося пожаліти старого чоловіка, що стояв посеред вулиці й марудився з грошима, а на нього витріщалися перехожі. Непогано придумав. Певна річ, у глибині душі ти знав, що я не побіжу за тобою слідом. Хоч і ти, мабуть, навряд чи зміг би криком зупинити злодія, чи, може, зміг би? Врешті-решт ти так заплутався, що, либонь, задумався над тим, як накласти на себе руки. Тож усьому можна знайти пояснення.

Що ж до мене — незручно вже тут стояти, люди поглядають у мій бік, я мушу тебе покинути, окрім того, мені треба на пошту...

А хай тобі грець!

Пошта... книжка для Червоного Хреста... пані Воґт...

Атож, пані Іда Воґт влаштовувала благодійний ярмарок на підтримку Червоного Хреста й попросила в мене книжку, щоб розіграти її в лотерею. Я купив книжку і написав на ній кілька премудрих слів. Та все-таки подарунок видався мені надто скромним, тож я поклав у книжку сто крон, щоб вона мала більшу вагу на розіграші. Мені її гарненько загорнули, і я подався з нею на пошту.

Але все вийшло зовсім інакше. Молодий чоловік із чесним привабливим обличчям, мабуть, стояв у книгарні й бачив, що відбувалося, а тоді пішов за мною, вибрав слушний момент і пошив мене в дурні.

Він поніс книжку додому. Саме так воно й було.

А пані Воґт мені довелося послати новий примірник із новим премудрим написом. І пані висловила мені невимовну подяку за мою вигадку з тими стома кронами.

***

Мабуть, я десь у цих своїх записах уже обіцяв, що, можливо, ще повернуся до життя в психіатричній клініці. Ну, не така то вже й невелика обіцянка, але мені не треба було зовсім нічого обіцяти й навіть говорити про це. Я й досі пам'ятаю, наскільки моє перебування там підірвало мені здоров'я. Цього нічим не можна зміряти, на це не знайдеться ані мірки, ані вагів. Здавалося, тебе повільно-повільно виривають з коренем.

Хто в цьому винен? Ніхто й ніщо зокрема, винна система. Командування людським життям за кодексом поведінки, укладеним без душі й серця, психологія, втиснута у графіки та параграфи, ціла наука діяти всупереч.

Інші можуть витримувати такі тортури, але мені не вдалося, я їх не витримав. Будь-який лікар-психіатр мав би це зрозуміти. Я був здоровою людиною, а перетворився на драглі.

Не маю звички нидіти і нарікати на життя та світ, тож утримаюся від цього й тут. Я не скиглій, люблю жартувати, від душі посміятися, у мене весела вдача. Цим я вдався в свого батька, якому все це було не чуже. Рештою хороших рис, що мені, можливо, властиві, я завдячую своїй матері. Я — витвір природи.

Але я не пишу свій життєпис.

Я просто занотовую сякі-такі пригоди, що зі мною ставалися, та несуттєві спогади з перебування в чоловічому відділенні психіатричної клініки. Також не можу поминути кількох серйозних речей, що мимоволі спадають на думку, хоч згадую їх вельми неохоче. Є щось єзуїтське в організації та управлінні цим закладом, де з півдюжини дебелих чоловіків у разі потреби приходять на допомогу, а медсестри, схожі на вуркотливих білих голубок, веселими зграйками бігають по палатах. Там були добрі сестрички й тямущі брати милосердя. У підвалі містилася майстерня для пацієнтів, яким приписувано фізичні вправи, а на останньому поверсі — лабораторія, де по-справжньому посвячені в експеримент могли робити відкриття в галузі вивчення психічного життя людини. Посередині будівлі були палати для півсотні «нервово- й душевнохворих» осіб. Час було розписано до хвилини, іще точніше годі було його розписати. Усюди панували порядок і пунктуальність, усюди — неприязнь, безликість та купа

розпоряджень, сувора дисципліна і закон Божий.

Мій досвід підказував, що лікарня й божевільня багато чим різняться, хоч в обох закладах піклуються хворими. Я трохи знав, що таке божевільня, але коли мені там не спалося ночами, я мріяв про звичайну лікарню, про звичайну в'язницю, звичайну вахтову службу, примусові роботи — про що завгодно, аби лиш не ця божевільня на Віннерні. Я пробув там чотири місяці, а не повинен був провести жодного дня. Адже я був не пацієнт, а — пожилець, нахлібник.

Моє перебування там почалося у першому відділенні — у камері з вічком у дверях; мені дали ложку, щоб було чим їсти, заборонили надто голосно кашляти, самому розмотувати згортки з білизною, переданою з дому, й забрали мотузку. Так тривало два місяці, потім мене перевели на другий поверх. Я був дуже вдячний за те, що це вже була не камера, а бічна кімнатка зі звичайними дверима, які зачинялися. Тут було світліше, затишніше і з усіх боків набагато нормальніше, мені дозволили користуватися ножем і виделкою, а невдовзі віддали й годинник.

Проте й тут так само щось шукали, так само щось тишком-нишком винюхували, під приводом наведення порядку нишпорили в моїх паперах і книжках, і мені ще довго довелося терпіти, що на ніч у мене забирали одяг і кудись його виносили.

Я не бачив якоїсь великої різниці між пацієнтами цього поверху та першого, можливо, тут було трохи більше тих, що отримували шокову терапію, після якої мали відпочивати. На короткі прогулянки нас виводили надвір усіх гуртом, але я, глухий пеньок, мусив триматися осторонь, щоб не мучити своїх співрозмовників і самого себе та весь час не перепитувати одне й те саме.

Якось неподалік від мене зупинилася висока чорнява красуня, вона мені всміхнулася. Під чорним пальтом у неї білів халат, раніше я її не бачив, однак підвівся з лави, де сидів, привітався й сказав, що я не чую. «А я знаю!» — зрозумів я її відповідь по губах. Потім вона пішла собі геть.

Кілька тижнів я її не бачив. Але в неділю — напевно, то була неділя — вона в дорожньому вбранні і тримаючи в руках валізку, вийшла з жіночого відділення разом із якимось добродієм. Я привітався. Вона підійшла просто до мене й сказала, що хоче привітатися зі мною й подякувати за якісь мої книжки. Я спитав, чи вона часом не збирається їхати, але вона відповіла, що просто вийшла прогулятися зі своїм чоловіком. Вона була дуже привітна й намагалася говорити мені на вухо. Відтоді я коли-не-коли зустрічав її на прогулянках, ні, навряд чи це медсестра, я помилився, це була пацієнтка — нервова неврівноважена пані.

Котроїсь іншої неділі — якщо то була неділя — до мене привітався молодий чоловік, який ішов поруч із літньою жінкою, либонь, своєю матір'ю. Він більше нічого не мовив, лише привітався. Жінка не долучилася до нього, вона відвернулась. За тиждень він знов підійшов і привітався, а тоді так само ще за тиждень, жінка щоразу відверталася. Очевидно, він вітався всупереч її волі, тож я вирішив покласти цьому край, щоб їй більше не було чого крутити носом. Привітавшися з ним, я сказав, що він, мабуть, не знає про моє ув'язнення і про те, що мене сюди помістила поліція. Я не все втямив, що він відповів, але розчув слова: «...так само дорогий для мене!» Потім ні його, ні тієї жінки я більше не зустрічав.

Для мене стало загадкою, як у тій лікарні витримував службовий персонал. Чоловіки не такі вразливі, але медсестри потрапляли сюди в дуже юному віці і працювали років по двадцять. Ану, цікаво, скільки їм платять? Вони нічого мені не відповіли. А пенсія? Мовчок. Є відпустка? О, кілька днів! Ну, а далі мені незручно було розпитувати.

Але тут і починалася для мене загадка. Здебільшого медсестри були добрі, мали пристойні манери, грамотно говорили, це були освічені жінки, що закінчили школу, перш ніж потрапити сюди, вони читали книжки, тепер же більше не читають. Може, їм нічого читати? Ба ні. Адже тут усюди лежать недільні газети, біблійні часописи, релігійні книжки, але я не помічав, щоб котрась із сестер ними цікавилася. Офіційно в цьому місці дотримувалися релігійних засад, хоч водночас із тим ніщо не заважало проявляти людяність, наскільки то було можливо, а таких можливостей траплялося багато. Якби якась медсестра повелася негідно, про це ніхто не довідався б. За всіх інших життєвих обставин вона в разі потреби закликала б очевидців, але тут у цьому не було потреби, її оберігає власне мовчання та мовчання решти людей, і це система. Якщо вона встругне щось таке, за що треба нести відповідальність, вона однак ні за що не відповідатиме. А якщо хтось щось не те помітить в її поведінці, вона без жодних вагань опанує собою. Це не всі вміють, але ця медсестра вміє. Вона може навіть покликати брата милосердя, щоб він упевнився в її умінні. Коли яка-небудь медсестра тривалий час перебувала тут на службі, то насправді так навчалася лицемірити, що їй того вистачало на все життя. І перед смертю їй не лишалося нічого іншого, як просити в пастора відпущення гріхів.

Я часто згадую цих славних сестричок. Мені їх жаль, в лікарні тяжке повітря, і вони тут просто гибіють. Ані затишку, ані веселощів, ані сміху, не доведи Господи їм засміятися.

Здебільшого вони були дуже симпатичні, я міг би назвати імена, але боюся наразити їх на неприємності. Над колискою їм співали про любов, про дітей і рідний край. Потім стали співати про замкнене за трьома дверима життя. Так минає час. Тож вони більше ні про що не думають, вони тут існують та й годі.

Поки я животів у цій лікарні, голова в мене туманіла від думок, коли вже закінчиться мій термін. Я все більше й більше виснажувався і все більше й більше марнів, до того ж ніяк не міг змиритися з роллю піддослідного кролика для психіатричної науки, та й ніщо особисто не зближувало мене з персоналом адміністрації. Ми проходили одне повз одного на сходах і в коридорах, не промовляючи ані слова.

На чолі їх усіх стояв пан Ланґфельдт, головний лікар клініки й професор університету. Я ніколи не слухав його лекцій, і, як звичайна собі людина, не можу нічого про них сказати. Либонь, не всі студенти в однаковому захопленні від його методики викладання, таке буває з викладачами багатьох дисциплін. Я ж керуюся власними враженнями та інтуїцією, тим і тим, спираючись на якісь епізоди, факти і на все, що в такому разі підказує мені моє душевне відчуття. У своєму листі до генерального прокурора я натякав на своє ставлення до професора Ланґфельдта, з часом воно не змінилося. Мені здається, він належить до тих невігласів, які закінчують семінарію начитаними людьми, почерпнувши немало знань з підручників та наукових книженцій, і які, очевидно, ще дуже довго вдосконалюють свої знання. Певна річ, на глибині тих знань я не розуміюся і висловлюю лише своє припущення, мені до того професора навіть немає ніякого діла.

Він дуже впевнений у своїх знаннях. Але це не та сама впевненість, про яку йдеться в давньому афоризмі: «Я знаю, що нічого не знаю!» Завдяки індивідуальним рисам і вдачі пан Ланґфельдт перевершує всіх своєю вченістю, якої не можна спростувати, він відповідає мовчанням на заперечення і загалом тішиться своєю банальною перевагою, що все-таки здається несправжньою.

Під час одного лікарняного обходу я бачив, як жінка, цебто заступник головного лікаря, довго йому щось пояснювала, хоч через неї затрималася ціла група, і він її спокійно вислухав. Потім же, не зронивши й слова, не кивнувши їй головою, він пішов далі, а за ним і весь персонал. А то ще та сама жінка, цебто заступник головного лікаря, не стрималася і гучно засміялася з чийогось веселого жарту, — він тоді тільки *подивився* на неї.

Я побажав би тому психіатрові навчитися сміятися. А при нагоді — і з самого себе.

Його холодна зарозуміла манера поведінки навряд чи достоту природна, вона радше удавана з огляду на місце й оточення. У ньому життя не заскніло, інакше він не був би такий діяльний та енергійний. Пильнуючи своєї педагогічної діяльності та наукового покликання, він знаходить час і упорядковує медичний довідник із порадами для цілої родини, і навіть за першої-ліпшої оказії пише статтю на екологічну тему для передплатників популярного щомісячника «Самтіден». Він молодий роками, добре знаний і, безперечно, його обирають до всіляких наукових товариств. Ні, він не заснів. Інші можуть заскніти, він — ні. Його суворість можна пояснити деякою манірністю. Мабуть, він здатен і грати у мовчанку, і рубати з плеча.

Я згадаю навмання два подібні приклади.

Раз санітари поламали мій набір для гоління, розірвавши на клапті шкіряний пасок, на якому я направляв бритву, а крім того ще й десь поділи одну важливу деталь. Вона так і не знайшлася. Потім санітари пішли собі геть і лишили мене самого. Одна сестричка, що пропрацювала тут років двадцять, завела мене до якоїсь кімнатини й загадала мені поголитися бритвою, чи то своєю, чи когось іншого, та оскільки дзеркала там не було, я добряче порізався. Раптом до нас долинув крик — то репетував професор. Він аж надривався криком: мовляв, чого це ми прийшли сюди голитися? Він пирскав гнівом, сварився, називаючи сорокарічну чи п'ятдесятирічну жінку «дівчиною», тоді осікся і довго стояв, витріщивши очі, не пішов, ні, він стояв і оговтувався! Ото було видовисько. Медсестра отетеріла, я витирав мило і кров. Жінка навіть не писнула, хоч могла б сказати на своє оправдання бодай кілька слів, розповісти про санітарів, але хіба можна щось перечити професорові? Боронь Боже.

Бувало, що й на моєму хуторі працювали люди, і я себе питаю, чим це закінчилося б для мене, якби я за якоїсь такої оказії напустився з криком на якого-небудь робітника. Ні, напевно, я не гримав би на нього, я пішов би далі, вдаючи, що нічого не помітив.

Одного ранку професор підійшов до мене й сказав: «Мабуть, Ви забулися, що все-таки носили окуляри, як жили в Гарданґері! [19]» Либонь, він хотів цим продемонструвати перед персоналом, наскільки далеко просунувся в обстеженні мого психічного стану, ледве не до дитячих літ. Але мене так само страшенно стомили його розмови про мої окуляри, які не мали жодного значення з психічної точки зору. Я жив у Гарданґері в 1879 році, то було майже сімдесят років тому, цебто за часів моєї молодості. Якби я мав таке бажання, то міг би все йому гарненько пояснити: одного

дня на хутір, де я мешкав, приїхав лікар, ішов дощ, той лікар був у чорному дощовику і з чорною парасолею і мав подвійне прізвище — Мортман-Гансен чи якесь таке. Оскільки найближчі аптеки і крамниці оптики містилися в Берґені, куди треба було добиратися цілий день, лікар возив із собою в ручній валізі найпотрібніші медикаменти та окуляри — так у мене в Гарданґері з'явилися окуляри!

Але ж, бачте, нам треба показати персоналові, як ми докопуємося до глибин людської психіки.

Мене викликали до професора. Гінець, що прийшов мені це повідомити, неспокійно переминався з ноги на ногу — йому нетерпілося негайно йти. Професор і його підлеглі зустріли мене в кабінеті. Мені вручили три листи, що їх я згадував у своєму листі до генерального прокурора від 23 липня 1946 року і про які я раніше вже сказав усе, що хотів. Тоді, очевидно, я зробив якийсь нетерплячий рух, оскільки професор раптом роздратовано сказав: «Ви не повинні гніватися, ніхто не бажає вам нічого лихого!» Це було сказано не котромусь із учнів перед катедрою, а старому чоловікові. Він мав би добре подумати, перш ніж казати ті слова: мовляв, ніхто не бажає вам нічого лихого, — коли насправді він не міг відповідати ні за кого іншого, крім себе. Тож я йому заперечив. Професор роздратовано підвівся. Без жодних передмов, не порадившися з підлеглими, він голосно спитав мене: «Ви позичали гроші у жінок?» (Саме про це було написано в анонімних листах.) Я, напевно, роззявив рота, і, напевно, став затинатися. За якоїсь попередньої зустрічі мені вже доводилося нагадувати професорові, що ми не самі, але цього разу я не нагадав, мабуть, не спромігся нічого сказати, тільки щось пробурмотів. Не пригадую, щоб коли-небудь у своєму житті я позичав гроші в жінок, але якщо й позичав, то, звичайно, вже все повіддавав. Однак навіщо мене про це питати? У тому грубому досьє, переданому до суду, професор намагався письмово згладити цей епізод. Тепер я його не впізнаю.

Але в нього була своя манера поведінки. Це все робилося задля персоналу. Мовляв, ось як професор Ланґфельдт говорить з безмовним старим чоловіком! Він знав, що підлеглі змовчать. Серед них було четверо лікарів і багато медсестер, — вони змовчать. У клініці вважалося, що персонал повинен «переймати досвід», професор був господарем, він міг удаватися до якої-завгодно манери поведінки, і її також повинні були переймати.

Що ж, облишмо його!

У тому всьому, що я описав, певно, зіграли свою роль певні обставини, властиві системі, які можуть виправдати професора. Мені не хочеться думати інакше. Можливо, це свідчило про те, як

загалом нелегко велося цьому чоловікові, що був директором і господарем своєї клініки, власником готелю, де постійно перебували сотні хворих та пожильців і тьма-тьменна підпорядкованих йому штатних службовців. Напевно, від цього розхиталися б нерви в кожного другого університетського викладача. І я можу допустити, що для забезпечення послуху в цьому будинку на Віннерні, йому не обійтися без елементарної суворості й вимогливості, а часом, либонь, і «репету».

З іншого боку я міг би дорікнути професорові за його вчинки та прийняті ним рішення, в яких він особисто винен. Скажімо, за його вперті зусилля викликати мою дружину на обстеження і використовувати її пояснення проти мене, записувати її свідчення, а потім розсилати їх адвокатам і чиновникам різноманітних судових інстанцій. Такого професору Ланґфельдтові в жодному разі не можна вибачити. А от моїй дружині — ще й як можна. Вона кілька місяців провела у в'язниці на самоті, тоді перебувала тут, тож легко пояснити, наскільки вона була знервована, щоб наплести дурниць. Її слухачем був вельми відомий чоловік. Біля нього сиділа стенографістка й усе записувала.

Напевно, мені є на що нарікати. Професор не раз намагався витрусити з мене свідчення про мої «два шлюби». Однак я йому нічого не сказав. Востаннє він запитав мене про це письмово. У своїй короткій відповіді — також письмовій — я пояснив йому щодо свого шлюбу: та я помер би від жаху, коли б мене втягнули пліткувати за спиною в своєї дружини тепер, коли її взято під арешт так само, як і мене!

Хіба це не очевидні речі? Я не лише себе хотів захистити. Мені не хотілося оприлюднювати всього цього безглуздя.

Але професор не розгубився: за сприяння генерального прокурора він перевіз мою дружину з арендальської в'язниці до клініки на Віннерні, щоб її допитати. Результати того допиту містяться у грубому досьє, де з ними може ознайомитися хто завгодно і ціла громадськість.

Мені просто не клалося в голову, яким чином я попав на обстеження до психіатричної клініки. Професор Ланґфельдт мав змогу безцеремонно поводитися зі мною як заманеться, а забаганок у нього було достолиха.

Я певен: якби він заздалегідь обміркував усе, що збирався робити, то, мабуть, відмовився б від свого плану. Так, упродовж кількох місяців я уникав говорити про свою дружину та свій шлюб і, здається, мав неабияку рацію. А то чим би це все закінчилося? Невже лишилася б поза увагою хоч одна людина чи життя її родини — включно з професоровим? Як правило, після цього

ображеними стають родичі, як правило, за все доводиться розплачуватися дітям, і, зрештою, як правило, існує певна межа, якої вихованні люди ніколи не переступають.

На той момент, коли нерви моєї дружини були геть розхитані, професор уже давно переконався, що я не був психічно хворий. Тоді навіщо він доводив мою дружину до нервових зривів? Щоб задовольнити свою цікавість і зганьбити її? Чи, може, професор стоятиме на тому, що без її участі обстеження дало б інший результат? Чи, може, він буде твердити, що без її участі мене, мабуть, визнали б психічно хворим?

Матеріал є. Можливо, колись його візьмуться вивчати.

Мені ще й дотепер здається, що професор діяв безвідповідально. Від самого початку розмови з моєю дружиною він міг би знайти мудріший підхід. А побачивши і почувши, як усе відбувалося, він міг би перекласти подальшу тяжку роботу на когось іншого, цебто на досвідченого лікаря жіночої статі. Йому, напевно, таке й на думку не спало, але, можливо, якийсь тонкий психолог щось запідозрив би у тій дещо надмірній готовності пацієнтки обмовляти у всіх гріхах іншу особу. Професор Ланґфельдт і сам знав, що негоже пхати носа в чиєсь життя і порпатися в інтимних подробицях чужого шлюбу. Він надто суворий і категоричний, у голові в нього повно завчених фраз, і ці фрази належать до певних категорій — і в житті, і в науці.

Мені пригадався один — не такий, як цей — але чимось схожий випадок, що стався в одній із сусідніх країн, де професор не добровільно покинув своє місце, а його звільнили з посади в психіатричній клініці і перевели до іншої.

***

Повернімося до будинку для старих.

Я описую якісь дурниці, просто казна-що. Та хіба може бути інакше? Мене заарештували й помістили в будинок для старих, але якби я сидів у в'язниці, то й тоді не описував би нічого серйознішого, ніж тут, може, навіть щось іще дурніше. Усі арештанти, напевно, описують свої одноманітні буденні події і очікують на свій вирок, бо їм нема чого більше робити. Сільвіо Пеліко[20], сидячи в австрійській в'язниці, писав про маленьке мишеня, яке він усиновив, цебто про своє усиновлене мишеня. Я пишу про щось схоже, оскільки боюся, що могло б статися зі мною, якби я писав про щось інше.

До слова, у нас тут завівся півник, він мав уперше закукурікати. А то було непросто. Той півник іще жодного разу не

проявляв своєї чоловічої статі — зі страху, що хтось може це помітити. І ось він якось по-чудернацькому продер горло, пробуючи голос. Потім так само по-чудернацькому продер його ще кілька разів і замовк. Бідака був дуже самотній і боявся давати собі волю. Потім він почув у своєму горлі якісь звуки, це було жахливо — і тієї миті півник закукурікав! Маленькі курочки збіглися подивитися на нього. І що вони побачили? Того, хто не кукурікав. Півник був збентежений і просто собі мовчав, і ніхто не змусив би його зізнатися, що то він кукурікав. А вдень він знов озвався, і більше вже не відсторонювався від того, бо то було даремно, все мало йти своїм плином. О, виявляється, світ безмежний. Далі він кукурікав часто.

Коли він став дорослим півнем, але деяких речей іще не розумів, сталося так, що одного дня він залопотів крилами. Одна курка звела голову й подивилася на нього. Він ще раз залопотів крилами, курка не спускала з нього ока. У її погляді було щось глузливе. Водночас вона присіла, непристойно піддражнюючи його, але цього він не витримав. Півень зненацька накинувся на неї і що було сили вчепився дзьобом їй у гребінь. Закрутилася така веремія, що навсібіч полетіли пух і пір'я. І в тобі, світе, закінчилося щось безмежне.

Пізно ввечері він сів на своєму сідалі спати. Торарін Лучник[21] вирушає в похід, і так далі. Аж тут його хтось схопив у руки, і зробилося темно, і тій темряві не було меж.

***

Іде дощ, але тільки моросить, це мені не дошкуляє, я маю парасоль. Я знаходжу в лісі свою потайну місцину, де бував раніше. Вона зайнята. Невже? Атож, зайнята.

— Мартіне? — питаю я.

— Ну от, ви мене впізнали, — каже він.

Мартін із Клеттрана, що в Гамареї.

Він не змінився з того часу, як ми бачилися. Звичайний, середнього віку, хіба що борода стала довша й підріс чуб. Не в якомусь там лахмітті, а, як і годиться, все на ньому залатано — ніде ані дірочки, черевики він ніс через плече і простував босоніж. Його ноги дуже гарні й чисті, бо сьогодні він ішов по дощу.

Між нами немає ніяких недомовок і фальші, ми давні знайомі, він називає мене то на «ви», то на «ти», він великодушна людина. «Приємно знов тебе побачити!» — кажемо ми обоє, але «Слава Богу, що я застав тебе живим!» — каже лише він.

— Я подумав, що це твоя потайна місцина, тож і зупинився

тут. Не ображайся.

— Чого це ти так подумав?

— Бо знайшов ось ці папірці. Хочеш їх забрати?

— Ні. То просто якісь нотатки.

— Мабуть, це пісня, вірш абощо?

— Можливо, але викинь їх та й усе. Ти йдеш з півночі?

— Так, цього разу я йду з півночі. І знов туди вертатимуся.

— Ти й досі мандруєш по всій країні?

— Атож, і хтозна, чи є щось краще за це.

— І молишся Богу?

— О так, Бог милосердний. Навесні, під час польових робіт, я жив на одному хуторі, то благословенне місце, там є орган.

— Тобі щось дали за роботу?

— Ні. Правда, дали мішок картоплі.

— Мішок картоплі?

— А я нічого іншого собі й не бажав. В наші дні отримати мішок картоплі — цілий скарб, у деяких країнах вона скоро переведеться.

— Отже, ти читаєш газети? І обходишся без окулярів?

— Без окулярів? Я ще не зовсім старий. Атож, газети я також трохи читаю. Але ми часто збиралися на тому хуторі, де я жив. Люди дуже гарно співали під орган.

— А ти читав у газетах про Трумена?

— Ні, не читав. Про Трумена?

— Так, це президент Америки.

— Я так мало знаю, — сказав він.

— А читав про Кірстен Флаґстад[22]?

— Про Флакстад[23] на Лофотенських островах? Так, звісно, я знаю, де то.

— Але це відома співачка. Вона їздить по світу й співає.

— Он як. Ні, я, на жаль, дуже мало на цьому знаюся. То вона мандрує і просто співає? Напевно, це дивовижно.

— Так. У просторих залах та церквах. Послухати її сходяться тисячі людей.

— Ну й слава Богу! А щодо мене, то я не вмію співати. Якби мені повчитися, то я ходив би і співав. У мене також є голос, не буду заперечувати, однак співаю я так собі, хоча ноти знаю. Ось я сиджу й дивлюся на тебе: ти що — підв'язав галоші?

— Так, але в мене є нові галоші.

— Он як.

— Нові стоять без толку, я так ніколи їх і не взував. Це все родина про мене дбає.

— Я проходив проз твій хутір, як він тепер називається? Ага, Нергольм. Недавно я проз нього проходив. Чималий хутір. Але

там усе занедбано.

— Авжеж.

— Тобі відомо, як усе занепадає, коли ніхто не порядкує?

— Звичайно, Мартіне. Що ти робиш з картоплею?

— З картоплею? Що я роблю з нею? Печу на багатті, як мандрую з краю в край. Мені її надовго вистачить. Ти пробував їсти печену картоплю? — питає він мене.

— Так, хтозна-скільки разів у дитинстві.

— Це дуже смачно.

— Ага.

— Я не знаю кращого відчуття за голод, нагуляний у довгих мандрах.

— Ти був уже в Гельґелані?

— В Гельґелані? Був.

— Ну, а чув щось про того шкільного вчителя, що пропав у Америці?

— Так, цебто, його не знайшли.

— Жаль його родини, що тут лишилася, — кажу я.

Мовчання.

— Як її було звати? Альвілла? І двоє дітей.

Мовчання.

— Вона зверталася до Червоного Хреста чи Армії Порятунку?

— Так, зверталася, — відповідає він. — Вони не можуть його знайти.

— Вибач, Мартіне, а чого вона не повертається додому в Гамарей? Адже там у неї родичі.

Він мовчить, а тоді відповідає:

— Вона не може повернутися додому.

— Он воно що.

— Недавно вона вскочила в халепу. Я не повинен нічого казати.

— В халепу?

Оскільки він мовчить, я більше нічого його не питаю. Мені добре відомо, за якої оказії в Гамареї обережно кажуть, що дівчина «вскочила в халепу». І я просто сиджу й сам собі обмірковую те, що почув.

— Це все дуже дивно, — поволі каже він. — Маленька дівчинка, схожа на крихітне Боже янголя, сиділа в траві, але я не насмілився підійти до неї ближче, щоб не налякати. Стояла дуже тепла днина, і на ній була сама льоля, а ще блакитна шовкова стрічка на шиї. Ніколи не думав, що буває така краса.

— У тебе немає її світлини?

— У мене? Та ні. Я навіть не зайшов у хату сказати, що був там.

— А чого ти не зайшов?

— Ну, я завдаю їй тільки болю, коли приходжу. Дуже прикро, але вона звинувачує мене в тому, що вчитель поїхав, бо це я позичив йому гроші на квиток.

— Нехай і так, — грубо кажу я. — Та в кожнім разі ти не винен, що в неї народилася дитина.

— Ні, вона каже, що я й тут винен, — веде він далі. — Вона твердить, що це я довів її до такого і перевернув догори дриґом усе її життя.

Ми обидва мовчимо.

— Уже вщухає! — каже він про дощ, визираючи з-під сховку. — Ось-ось вигляне сонце. Дощ уже пересівся. Небо прояснюється.

Мені жаль Мартіна, але я боюся, щоб він не помітив мого співчуття, він увесь такий латаний-перелатаний, що мені хотілося б назвати його своїм братом або родичем, та йому це навряд чи сподобається. Стільки різних доль на світі.

— Я так хотів би дізнатися, як її звати, — сказав він. — Вона сиділа в траві і пальчиками перебирала бадилинки. Добре було б дізнатися до Різдва, коли я посилатиму їм невеличкі гостинці. Якби я дізнався, то міг би назвати її на ім'я.

— То, може, напиши і запитай?

— Ні. Але ти навіть не уявляєш, яка вона гарненька. Я бачив дітей раніше, вони всі гарненькі і схожі на образ Божий, що й казати. Проте вона сиділа тихенько і бавилася сама собі в траві — цілком невинне дитя!

Його блакитні очі трохи погасли й засльозилися.

— Хто її батько? — питаю я.

— Не знаю, — коротко відповідає він. — Мабуть, хтось із тутешніх.

— Я просто подумав, що, може б, їй вийти за нього заміж?

— Ні, ні, це неможливо. Вона ж заміжня.

— Ти її питав?

— Я? Ти про що? Хіба я... Але вона колись сама казала, що ніколи більше не вийде заміж.

— Вона вже, напевно, в літах?

— Вона? Ні, ти не повіриш, але вона така ж молода, як і раніше, з її вигляду ніколи не вгадаєш, скільки їй років.

— Що ж, Мартіне, приємно було побачитися, — кажу я і згортаю парасоль. — Я часто про тебе думаю, ти — справжній мандрівник, тобі треба зовсім мало, тільки мандрувати. Такий ти є.

— Ми ще побачимося, як ти гадаєш?

Мені не хочеться порушувати церемонії прощання, і я нічого не відповідаю. Тільки питаю:

— Ти не стомлюєшся ходити?

— Ні. Ну, а як стомлююся, то лягаю відпочити. І дякую Богові.

— Поки я не забув, скажи мені, Мартіне: коли ми бачилися торік, ти вже знав про те, що сталося в Гельґелані?

Він одвернувся:

— Мені не треба було нічого казати. Я не мав розпускати язика.

— Але ти знав усе це торік?

— Так, — відповідає він.

Він змовчав про це, він усе терпляче пережив. Чи був він пригнічений? Здається, ні, він був спокійний і великодушний.

— Мартіне, я тебе не розумію. Вона не має рації, коли звинувачує тебе, оскільки сама вскочила в халепу. Геть не має рації.

— Їй нелегко ведеться, — відповідає він. — Хто вона тепер? Ні вдова, ні дружина. А доводиться жити поміж людей.

— Я бачу, що ти всю вину хочеш узяти на себе, але я цього не розумію.

— Узяти на себе? У мене добрий порадник, — каже він. — Я приходжу до Бога з усіма своїми смутками. Інакше зі мною, мабуть, сталося б щось лихе. Я молю Господа Бога, щоб він не покидав мене. І тобі треба молитися. Пам'ятай про це в своєму віці.

— Що ти робитимеш після того, як підеш звідси?

— Піду по свій наплічник, я лишив його в одних людей. Адже мені треба пристойно вбратися, бо ввечері я промовлятиму перед громадою. У великому будинку на багато вікон. Мабуть, зійдеться чимало люду.

— Я нічого не почую, якщо й прийду.

— Так. Але я не забуду про тебе, коли там промовлятиму. Я буду неймовірно щасливий, якщо ввечері звертатимусь до Бога. Разом зі своїм давнім приятелем. Оскільки ми обидва з Гамарею і знаємо одне одного...

Було по-літньому сонячно. Кожен із нас подався своєю дорогою, однак я вирішив, що піду на зібрання. Сяду собі біля дверей і дивитимуся.

Який же ти добрий, Мартіне з Клеттрана! У глибині твоєї душі росте квітка, маленька квіточка гріха на самому споді душі — твоє безнадійне кохання до блудниці Альвілли, яка ніколи не хотіла тебе знати. Але одного дня ти почуєш, що Альвілла вийшла заміж за тамтешнього чоловіка, на те немає іншої ради, тобі доведеться витримати цей удар. І тоді ти знов прийдеш до Бога й скажеш, що їй тепер нелегко.

Дорогою додому я все добре обміркував. Ніякого іншого

вбрання у мене не знайдеться, але можна буде відстебнути комірець, щоб ніхто мене не впізнав і не здивувався появі на зібранні глухого чоловіка. А ще можна закутати шию темним шаликом і лишити вдома ціпок, надто вже він своєю світло-жовтою барвою привертає до себе увагу.

Цього разу Мартін не згадав про свій рукопис, подумалося мені. І то було зрозуміло: він уже не мав потреби просити когось читати оповідання, час пролетів мимо письменника і його твору, сталися нові події.

Я не міг не помітити його дурості, вона очевидна, але радше я назвав би це простодушністю і наївністю. Коли він розповідав про невинне дитя, що сиділо в траві, то скидався на святого, посланого Богом на землю, і сам був невинний.

Я без зайвих зусиль знайшов будинок, де відбувалося зібрання, адже на парканах і телеграфних стовпах були розклеєні афіші з двома іменами: секретаря молодіжного товариства, кандидата теології Симона Тростдала та Мартіна Еневольсена, усе свідчило про те, що в цьому зацікавленому колі їхні імена добре знані. Зустріч — сьогодні ввечері. Запрошують усіх охочих. Люди юрмилися надворі і всередині, вікна були відчинені, і дехто слухав під вікнами.

Невеличкий тутешній гурт із чотирьох осіб проспівав псалом, і секретар молодіжного товариства почав свою промову. На вигляд то був приємний чоловік, він, очевидно, заздалегідь повибирав із Біблії цитати, тож коли виникала необхідність, швиденько знаходив пальцями потрібне місце. Не знаю, що він там казав, мабуть, нічого особливого, я не чув, а просто сидів і дивився. Він промовляв півгодини.

Я не зводив погляду з Мартіна. Він уважно слухав і здавався щасливим. Коли секретар молодіжного товариства закінчив, Мартін похитав головою, мовляв, сьогодні у них усе надзвичайно вдалося: і псалом співали чудово, і промова гарна, — про щось краще годі й мріяти. Він підвівся, стулив долоні докупи й заворушив губами, і я зрозумів, що тепер уже Мартін молився Богу, я зрозумів це з того, що багато присутніх також стулили долоні докупи й приєдналися до нього. Ось так він і перейшов до молитви.

Він не шукав ніяких біблійних цитат, лише мимоволі раз по раз торкався рукою до Біблії на столі. Але якщо він не переставав ворушити губами, то, напевно, щось казав. Цей великодушний Мартін надто мало часу віддавав читанню та роздумам, навряд чи він спроможний був узяти якусь тему і висвітлити її так, як це вміють інші проповідники, він був такий самий невіглас, як Ісусові апостоли. З релігійного досвіду в нього лишилися

враження молодості, коли він одного разу стояв навколішки на засніженій скелі, і його пройняло сліпучим світлом, що лилося згори. Хоч то було не світло, цього не можна пояснити, до нього спустився Всевишній, цебто Господь Бог.

Він, як звичайно, казав, що не проповідував, що йому бракує знань, що він просто молиться Богу. Мабуть, як він і казав, у нього була своя манера. Я бачив сяючі очі присутніх, що діставали носові хустинки, цілком очевидно, що декому, здається, стало жаль цього доброго літнього чоловіка, який ходив босоніж із краю в край і майже обходився без їжі. Либонь, він був той чоловік, що міг схилити інших до молитви, він вабив до себе людей, люди прив'язувалися до нього і не спускали з нього очей. Один раз я побачив, як він тицьнув пальцем на дошку, що висіла поруч із дзеркалом, але з такої відстані я не міг прочитати, що там було написано. Потім я помітив, як він утихомирив двох малих дітей, — мерщій кинувся до них, охоплений подивом і радістю. Мати, певно, зсадила їх додолу, щоб трохи відтерпли коліна, але Мартін, звісно, нічого не мав проти, він підхопив обох дітей на руки і став молитися за них Господу Богові так ревно, що в нього зашарілися щоки.

Мені довелося б витратити хтозна-скільки часу, щоб дослівно відтворити все, що він казав.

А загалом... атож, що воно було загалом? Це називалося відправою, люди цілий вечір слухали проповіді. Для них вони були живою реальністю, прихистком на прийдешні дні.

Коли вони прощалися одне з одним надворі, то мовби спускалися з небес на землю, цебто просили переказувати вітання вдома і всяке таке. Аж тут секретар молодіжного товариства знов узяв слово, воліючи ще щось сказати, — мені здалося, він раптом помітив мене, і я від того зіщулився. Наскільки я міг уловити зміст своїми глухими вухами, з нього, з цього кандидата теології, вийшов непоганий проповідник, окрім того, він був сам по собі вельми симпатичний.

Безбожники кажуть: їм навіть на думку не спадає вірити в те, в що віримо ми. Мовляв, віруючими нас роблять наші забобони чи лише наша глупота. Вони покликаються на купу місць у Біблії, які неможливо осягнути розумом. Та, любі мої, серед нас усе-таки живуть люди, що вірять так само, як і ми, і яких не випадає звинувачувати в глупоті, правда ж? О, нам відомі неабиякі вчителі та мудреці, можна назвати скільки-завгодно імен, вони нічим не поступаються перед самим Паскалем[24]. Тоді яким чином ми пояснимо, що ці жінки й чоловіки усно й письмово засвідчують ту саму віру в спасіння і блаженство, що і ми? Я не видаю себе за великого знавця, мені до того далеко. Але можу

легко відповісти на це запитання. Йдеться про диво. Саме завдяки Святому Духові наша душа набуває твердої віри та впевненості. Це диво стається в нас із Божої ласки. Не знаю, чи досить добре я це пояснюю, однак у кожнім разі дивно, що безбожники лишаються абсолютно байдужими до власного благополуччя. Їм було б краще, якби вони послухалися здорового глузду.

Почалася нова відправа.

Мартін уже давно пішов.

***

Здається, торік чи позаторік я був повен снаги і сил? Згадую те немов якийсь міраж. Щоранку я відчував себе неймовірно бадьорим і здоровим, а якщо вночі мені вдавалося щось трохи написати, то я на радощах мало не стрибав і дякував Господові за те, що живу на світі. Тепер я так не роблю. Я в старечому будинку не для того, щоб звертати на себе увагу.

Та втім хтозна, навіщо я тут.

Уже вдвадцяте оприлюднюється новина про мою «справу»: третього червня я прочитав у газетах, що розгляд моєї справи вже закінчено, і всі документи передано в повітовий суд Ґримстада для винесення вироку. Згодом у газетах з'явилася інформація, що повітовий суд Ґримстада не отримував ніяких документів і що мою справу перенесено на осінь.

Після 1947-го настане 48-й, 49-й, 50-й... 60-й...

Я бачу до половини спущений прапор. Хтось помер, але це не я. І навіть не хтось інший із нас, ми вельми живучі. Ми щодня помаленьку рипимо й нічим не легковажимо. Натомість жодна дрібничка не прослизає повз нас непоміченою, потім ми про все те баляндрасимо. Ми стежимо за тим, хто заходить у двері, хто вистругав новий ціпок, хто купив новий мундштук для люльки. А коли, буває, вночі загавкає сусідське собача, то ми довго про нього теревенимо.

Я, здається, згадував, що одна з наших юних красунь, які сиділи у відділі соціального забезпечення і вели документацію, торік нас покинула. Нікому не вдалося її втримати. Тепер ось і друга красуня буквально поїхала геть, а ми лишилися самі. Вони ніби відшмагали нас батогом. Тут нічого не вдієш, та однак ніяково. Вони обидві дуже справно приносили мені газети, а після того, як спускалися вниз, на сходах ще довго пломеніли їхні усмішки. Але ніхто не може дорікнути комусь із нас бодай словом, ми для цих жінок робили все, що могли. Певна річ, ми, молодші чоловіки, що не були прикуті до ліжка, могли мати

якийсь шанс, та потім з'явився дев'яностошестирічний стариган, засидівся тут, і все нам зіпсував. Це ж треба такому статися! До того ж через те, що в нього трохи почервоніло горло, він обмотував кілька разів свою шию вовняним шаликом.

Ми сидимо на просторому балконі другого поверху, його віддано в наше розпорядження, зручно розсідаємося, куримо і весь час щось мнемо пальцями. Ми в доброму гуморі, і в нас не стуляються роти, адже стоїть така розкішна погода, якої нам ніколи не доводилося бачити, упродовж тижнів і місяців тут не впало ні краплі дощу, трава згоряє, взимку не буде чим годувати худобу, сади марніють від посухи, не цвіте картопля.

Але зараз ми втрачаємо до цих речей цікавість, вони відбувалися хтозна-коли, ще за часів нашої молодості. Погомонівши про все, що в нас перед очима, ми заходжуємося обговорювати довгі сходи, що ведуть на подвір'я: скільки там східців, хто може ходити ними без ціпка, а хто здатен переступити через дві сходинки. Часом поміж нас трапляються дуже браві чоловіки, сімдесяти- або вісімдесятирічні старі парубки, які твердять, що їхні носи, як замолоду, обсипало ластовиння. В одного недавно був день народження, і він змусив директрису напрасувати стрілки на своїх штанях. Ось так. Хоч це викликало в неї, м'яко кажучи, роздратування. Він часто ходив із шиком, тримаючи в руках геть потерту канцелярську папку, що защіпалася на блискавку, і вдавав із себе ділову людину. Піжон. Навіщо він носився з цією канцелярською папкою і брязкав в'язкою ключів? Це ж непристойно. А крім того, бувало, взував блискучі черевики і надівав набакир кепку з вузьким козирком — і це посеред тижня, а не задля неділі чи якого-небудь свята.

Щойно він, напевно, так вихвалявся, що перебрав міру, бо ніхто йому не повірив, атож, вони йому аніскілечки не повірили, похитали головами і засміялися просто у вічі. Врешті-решт він обвів їх усіх зневажливим поглядом та й пішов.

Утім то не був розбрат навіки, зовсім ні, адже ніхто нікого не хотів образити. Його все-таки люблять, він людина незамінима, крім нього немає кому розтлумачити нам неймовірні факти і явища — землетруси, небесні світила та атомні бомби. Коли над нашими головами з'явився якийсь літак, то він міг пояснити до деталей, як там усередині.

— Гаразд, але ж людей там немає? — спитали його.

— Немає? — здивувався він. — Там їх чимало.

Йому знов не повірили.

— Ми не бачимо жодної людини.

Він окинув поглядом літак:

— Судячи з того, як він тримається в повітрі, я думаю, що на

борту п’ятнадцять-двадцять осіб.

— Ха-ха-ха, та ну, вибачайте! Де ж тоді пасажири? Може, полягали долі і в щось позакутувалися?

***

Я знаю, що мені краще нікому не докучати своїми роздумами, вигадками і відчуттями, в комусь іншому я цього теж не терплю. Але у мене в голові шумить, чи, може, то в тілі або в душі так шумить. Це не початок застуди абощо, з чим я можу впоратися, вдягнувшися чи роздягнувшися; цсс — та ж цей шум скидається на янгольські звуки скрипок, багатьох-пребагатьох скрипок. Достеменно так!

А трохи згодом озивається дещо інше. Чи то вірш чи бозна-що, але знов якийсь шум. Мучить і мене самого, й інших.

Коли я стомлююся сам од себе і відчуваю порожнечу й виснаження, то рушаю в ліс. Це не допомагає, але і гірше мені не стає. Я більше не чую, як шумить ліс, але бачу, як гойдається гілля, і вже цього досить, щоб душа раділа. Це моє потайне місце, те саме, яке вивідав мій приятель Мартін із Гамарея. Тут, під скелею, є щось таке, як ніша чи печера, дно якої де-не-де поросло травою і вересом. Тут ніхто не підійде до мене зі спини і не підгляне, що я роблю. Це щастя для того, хто не чує.

Великі руки в тебе, і сильні, і міцні —
такі трудящі, і такі предивні.
Мов добрий сонця дух, ти в полі день при дні,
снопи пшеничні вправно ти в’яжеш на стерні,
і там ніде тобі немає рівні.

Книжок ти не читаєш, — пощо тобі книжки?
Але в тобі натхнення — повні груди.
Тебе поймають спокоєм лагідні думки,
ти кожен Божий день свій вітаєш залюбки
і диво у житті знаходиш всюди.

Для мене твоя доля — мов пісня золота,
ти справжня жінка і кохана мати.
На шлях правдивий тебе Всевишній наверта,
немов благословляє твої тяжкі літа.
Міцні долоні в тебе і сивина густа,
та й досі ти смієшся ще багато.

Мені все більше й більше здавалося, що вийшло дуже непогано, їй-богу. Мало хто пише краще. Але, певна річ, наприкінці я збиваюся, переоцінивши свої здібності, і придумую зайві рядки, в яких немає потреби. Я не Роберт Бернс[25]. О, як мені знайомі ці сумніви: забагато чи замало? Від хвилювання і відчаю, що мене охоплюють, я висмикую довкола себе траву з корінням. Тепер Арільд[26] і це передрукує на машинці, візьме собі або викине, як йому заманеться. Однак я радий. Я звик викидати свої записи, викидав їх багато років, спершу викидав, а тоді підбирав і знов викидав. Над цим останнім віршем я сидів у своїй печері цілі три дні, викинув його і підібрав. А ще мені довелося пильнувати, щоб красиві строфи не виявилися зайвими і не зіпсували загальної картини.

Ми, кілька товаришів, сиділи гуртом. Я щойно видав збірку віршів і, на щастя, не чув про неї ніяких відгуків. Аж тут заходить Даніель і каже: «Твоїм віршам бракує милозвуччя!» Мабуть, він думав, що це для мене щось нове. Де там! Він був сто разів правий. Моїм віршам бракувало не лише милозвуччя, а й багато чого ще, всього на світі. Я можу помічати поезію в інших, я розчулююся й проливаю сльози над чужими віршами, але сам не вмію їх писати. Безліч разів небеса посилають мені благословенне натхнення, але все, що я творю, розбивається на друзки. Досить того, що я торкаюся до квітів, намацуючи пальцями пилок.

Я не пригадую хто — чи то Кеніґ[27], чи хтось інший — завів зі мною мову про видання збірки, але з мого боку то в кожнім разі було нерозумно. Даніель не так уже й помилявся, йому просто хотілося проявити благородство. Він казав, що все життя належав до вищих кіл суспільства. Кожному своє, у нього воно таке. Тепер він уже, напевно, помер.

А я ходжу в ліс і пишу вірші, хоч не маю до цього хисту. Просто собі забавляюся. Я злюся сам на себе за ту збірку, але зробленого не повернеш. Якщо хто-небудь захоче щось у ній шукати, то, може, знайде там спалах таланту, але тільки спалах. А ще мені пам’ятається, з якою байдужістю я готував її: нічого не відбираючи, взяв купу аркушів, поклав їх у великий конверт і послав Кеніґові.

За кілька місяців після того я стояв у підвалі готелю в Буде й палив усі свої вірші. Так я з ними покінчив. Ба ні, даруйте, вже багато років після того я стояв у підвалі готелю в Генефоссі й востаннє палив вірші. Тепер я не пригадую, як звали тих моїх господарів, але вони допомагали мені підтримувати жар. Села, як мовить Давид.

Я не хочу сказати, що це прекрасний вихід. Ні, ні. Але ті вірші, що я спалив, мабуть, були не гірші і не кращі, як у збірці. А втім — віршування мене таки захопило, і поки я віршував, душа раділа. То були години втіхи, спалах натхнення.

***

Улітку в газеті «Верденс ґанґ» написали, що мою справу розглядатимуть у вересні. Через три дні в іншій газеті повідомили, що моєї справи у вересні не розглядатимуть. Ніхто нічого не знає, але всі вважають, що писати про це цікаво. А чому б не змовчати про мене й мою справу?

Те саме палюче сонце, та сама посуха. Я щодня прогулююся в селище й бачу, що все горить. Це витівки лихого. Ліс знемагає від спеки, і, мабуть, доведеться де-не-де підсаджувати дерева, верес не цвіте, і бджолам немає взятку. Чи бувало так раніше? Бджоли злітаються на свої звичні галявки, озираються туди-сюди і, трохи погудівши, летять у свої вулики.

Я йду дорогою до кручі. Мені моторошно тут ходити, і я тримаюся подалі від краю. Упродовж довгих років ізвідти в урвище скидали дрібне каміння, сміття, ганчір'я і всілякі відходи, а в найнебезпечнішому місці з кручі полетіла навіть захисна тумба. Ну що ж. Але повертатися назад я маю тим боком, тож мушу важити життям. Мені прикро, що в мене паморочиться голова, що я завмираю від страху, що я — вроджений боягуз, і от сьогодні мені захотілося бодай один раз стати край кручі й подивитися вниз. Я тремчу й хитаюся, але змушую себе підійти до самого краю, щоб таки подивитися.

Ну от, я не розрахував своїх сил...

Нема чого боятися, я не полетів сторч головою, а легкодухо ліг горілиць і став спускатися по схилу. Аж унизу зупинився.

О, зовсім нема чого боятися, я роззирнувся навсібіч. З цього місця, де я сидів, урвище вже не здавалося таким глибоким і таким бездонним, як згори, у мене була перевага над морем, яке лежало далеко внизу, я дивився на нього трохи зневажливо і з погордою. Мене занесло сюди випадково, але я не мав наміру здаватися на волю випадку: я вдав, ніби захоплений копирсанням у смітті, тут були цікавенні речі, обрізки сталевого дроту і кістки, мертва кицька та бляшанки. Якщо зараз на дорозі, там, звідки я з'їхав, зупинився який-небудь водій, то щоб йому навіть на гадку не спало, що я упав униз, мені доведеться прикинутися, ніби я щось шукаю, не щось, а якісь важливі для мене папери, завіяні сюди вітром.

З купи сміття стирчить папір, краєчок якоїсь газети. Я силкуюся витягти цілу газету, але не вдається, — що ж, лишається просто сидіти з клаптем паперу в руці. Оскільки я не прихопив окулярів, то не можу прочитати, що там написано, але, здається,

шрифт ґотичний. Отже, газета тутешня. Я запихаю того клаптя до кишені.

Пора вже знов вибиратися на дорогу. Якщо нагорі стоїть який-небудь водій, то мені треба позбавити його втіхи дивитись, як я деруся схилом нагору, я поталапаю обличчям проти вітру, навкосяка. О, моя прогулянка була зовсім недаремна, у мене в кишені трофей, я не піддався на волю випадку.

Я повертаюся додому дещо виснажений, але то мій клопіт. Звісно, трофей також міг би бути значніший, та навряд чи варто про це говорити. Втім, коли я його роздивився, то він мені видався не таким і нікчемним. Виявилось, то шмат газети, де містився уривок якогось тексту без початку й кінця, але так невдало обірваний, що не можна нічого второпати. Наскільки я зрозумів, там ішлося про чоловіка й жінку, які постійно сварилися, доволі примітивний твір з життя митців. Я міг би викинути той клапоть газети, але мені хотілося щось принести додому. В кожнім разі я не збирався робити драму з цієї історії. Тут мені все було до снаги, і я міг собі дати волю. Я просто міг би помирити цих двох людей, цих недоумків. Мені це було до снаги. Ану, шуруйте додому й миріться!

***

— Невже ти не можеш забавити нашу дитину, щоб вона так не надривалася?

— Ні, ти ж бачиш.

— Атож, оце так ти мені допомагаєш?

— Спробуй сам її втихомирити.

— Гаразд. Але мені треба швиденько закінчити цей нікчемний малюнок. За нього дадуть 25 крон, ти знаєш.

— Тих грошей не вистачить навіть заплатити за помешкання.

— Ох... з тобою неможливо говорити. Ти відразу накриваєш мене мокрим рядном.

— Скільки ти вже марудишся над цим малюнком?

— З минулого року. А зараз я вийду в справах.

— Ні, не вийдеш. Бо мені треба відносити білизну.

— То і ти вийдеш.

— А дитя знов лишиться саме? І тепер ми чекаємо ще одного!

— Гаразд, то що ж нам робити?

— Я скоро звалюся з ніг.

— Не лише ти.

— Так, але подумай — іще одне дитя. А я така молода.

— Слухай, Улео, мабуть, якби я пішов до іншої газети, мені

заплатили б більше.

— Мабуть.

— Але малюнок не готовий.

— Тоді я спробую її заспокоїти.

— Гаразд. А я приберу з блюда голову Івана Хрестителя. Вона мені не дуже вдалася.

— Не варто.

— Що ти в цьому тямиш? Я її все одно приберу.

— Тоді в тебе, мабуть, з'явиться місце для хлівця і ясел.

— Що?!

— Цсс, цсс, ти її налякаєш.

— Та ну, але ти з'їхала з глузду, Улео!

— Я мала на увазі всього-на-всього куточок. Скраєчку.

— Ха-ха-ха! Але ж це відбувається в царському палаці. У Єрусалимі.

— Он як, я цього не знала, але в тебе вийшло красиво. Стільки барв. Ніби для різдвяного часопису.

— Улео, ти заженеш мене в могилу. Кажеш, для різдвяного часопису?

— Атож.

— Я про це не думав.

— Ну, ти ні про що не думаєш. Тобі аби тільки малювати і стирати.

— Мені не вдається те, що хочу. Я художник.

— Ага. А я праля.

— Ну от, ти все вигадуєш. А тепер ще й різдвяний часопис...

— Там більше платять.

— Ти, звісно, маєш рацію. Де поділася ґумка?

— Хіба я знаю?

— Ні. Але тут у нас на всіх лише одна кімната. А мені доводиться працювати до нестями.

— Я в цьому не винна, Фруде.

— Помовч. Невже тобі невтямки, що мені треба стерти цілий палац?

— Та ні ж. Ти, як завжди, перебільшуєш. У тебе красиві кольори.

— То ти кажеш, що мені можна домалювати тут хлівець? Тоді не заважай, дай мені попрацювати. Зроби таку ласку — вийди з нею на хвильку в передпокій. Я тебе потім гукну... Тепер заходь. Ось тобі і хлівець, і ясла.

— Дуже схожі.

— Справді? Але виходить казна-що. Ти тільки подумай. Це ж палац, що кишить людьми. Там танцює Іроїдина дочка.

— Та я це знаю.

— Нічого ти не знаєш. Там стільки людей, юрми народу. Поміж сила-силенної люду присутні царі, князьки і всіляка знать.

— Та нехай собі будуть. Як мовиться, більше ніде їм не знайдеться місця. Ой, стривай! Ти ж прибрав там ще й Іроїдину дочку.

— Атож. Її я також прибрав.

— Ти ніколи не казав, що хочеш мене прибрати.

— Отакої, ти плачеш?

— Ти міг би мене залишити. Я на тебе не напосідалась.

— Улео, голубонько, але ж ти не можеш танцювати перед хлівом?

— Прекрасно можу.

— Ну от, ми з тобою ніколи не дійдемо згоди щодо моєї творчості. Але я намалюю тебе на іншій картині, де майже нічого більше не буде, лише трохи квітів і багато оздоб.

— Вона не вийде така красива, як ця.

— Вийде набагато краща. Ти мене ще не знаєш, я вмію зробити так, щоб самоцвіти не просто горіли, а палахкотіли. На шию ти надінеш ланцюжок у три низки. Та спершу дай мені можливість закінчити цей різдвяний малюнок. Власне, варто було б перемалювати його заново, але немає часу, і до того ж, як ти казала, тут прекрасні кольори. Добре, що ти втішила дитину.

— Вона заснула. Ланцюжок у три низки, ні, це вже ти перебільшуєш. Але мені хотілося б надіти великі сережки, дармовиси.

— Зараз я ще намалюю осла.

— Якби тільки я не вийшла затовста. Як-не-як, а невдовзі в мене буде дитина.

— Та ні. Покладися на мене. Я художник.

— Покластися на тебе? Е ні, вибач.

— Тоді роби, як хочеш.

— От ми й знов сваримося.

— Не знаю, що робиш ти, а я працюю як проклятий. Надриваюся з ранку до ночі.

— Атож. А я гну спину над пранням чужої білизни, і ми з цього живемо.

— Улео, серденько, тобі не соромно таке верзти? Тепер я намалюю біля осла звичайну родину.

— Я більше й оком туди не гляну.

— Не розумію, чого ти так розгнівалась. Я ж прибрав не всіх глядачів, які мали споглядати твій танець, навпаки, людей повно всюди — і тут, і там. А трьох царів я так і лишаю у всьому їхньому наряді, щоб видно було, що вони зі Сходу. Ти, мабуть, будеш задоволена. У мене й справді пішло як по маслу, і я натхненно

попрацював.

— Ну, гаразд, то я понесу білизну.

— Ні, зачекай хвильку, я тільки домалюю які-небудь кущі й кілька ліванських кедрів. Ти про це не подумала.

— Тобі, напевно, за такий великий малюнок заплатять сорок крон.

— Мені?

— Так, немає жодного сумніву, що ти заробиш більше, ніж я. Так було щоразу.

— Моя гордість не дозволяє мені стояти і вислуховувати цих газетярів. Улео, а зайди-но у «Вифлеємську зірку». А я, горопашечко, замість тебе понесу білизну, бо вона дуже важка.

— Гаразд, якщо ти цього хочеш.

— Атож, хочу. Адже я — твій коханий Фруде, ти знаєш.

***

Мені хотілося написати на цих аркушах паперу багато всілякого, але я не написав. Я мав усі підстави боятися гіршого, мені краще було мовчати. Наше життя і наш час плинуть для мене своїм ходом, усе плине для мене своїм ходом. Я під арештом.

Учора у нас наполовину опустили прапор. Помер не я, а ще не старий п'ятдесятишестирічний чоловік, і забрав його, так би мовити, не якийсь там нещасний випадок, а звичайнісінький типовий рак.

Одначе не має значення що. У нього, напевно, також були життєві плани, але потім для нього все скінчилося.

А ми, ті, що мало не розсипаємося від старості, запалюємо свої люльки й знов повертаємося до своїх занять.

Я згадав, що бачив у якійсь газеті слово snekker[28]. Що воно означає? Певна річ, це таке собі слово, що нічого не означає, слово як слово. Воно настільки обпатране й вихолощене, що в ньому нічого не лишилося від первісного змісту, і воно стало вигадкою газетярів. Мені шкода слова snekker, колись у ньому було більше смислу. Зараз я вдамся до вигадки і відреставрую слово snekker. Мені досить лише вигадати одне слово, якщо можна його назвати словом: snididkar. Вдалося. Хіба не може бути слова snididkar? Принаймні, обидві його частини, очевидно, скандинавського походження, а, стулені докупи, вони надають слову snekker дивовижного сенсу і значення. Мені не зав — жди так щастило зі своїми вигадками.

Я, звичайно, вживав слово man і вживаю його з чистим

сумлінням. Хтозна, може, в ньому є німецьке коріння, але для нас це слово незамінне. От лише газетярі замість того, щоб писати man, пишуть en. Я не бачив нічого піснішого й безпораднішого за це en, тож нізащо його не вживатиму.

Я натрапляв у газетах на слова sjalu чи sjalusi (вбивство). Це ані по-норвезькому, ані по-французькому, однак означає якесь поняття, стан душі. На означення цього поняття у нас є слово skinnsyke[29]. Пригадую, як Яльмар Фальк[30] пропонував писати skindsyke — спитаєте, чому? Та тому, що коли лопарі[31], що живуть на Півночі Швеції, ішли сватати дівчину, то брали з собою вичинену kalveskind[32]. Отак цей Фальк вивчає філософію мови, коли працює самостійно, без Торпа[33]. Самі шведи байдужі до слова kalvskindet[34], але ревно ставляться до самого поняття. У нас також є skinsyke, skindød[35], skinhellig[36], skinliv[37], skinfektning[38]. Слово sjalusi нічогісінько не означає. Порожній звук та й годі.

Втім, коли вже ми зачепили цю тему, то, може, це й неважливо, до яких слів нам удаватися. Головне — уміти давати собі з ними раду.

Цю думку висловив Ул’ Ганса, саме він її і розтлумачив. Візьмімо голосні й приголосні звуки, казав він, що нам до них, коли ми можемо без цього обійтися. Все — марнота марнот, як мовиться у «Книзі Екклезіястовій». Ул’ Ганса прочитав силу-силенну книжок, чоловік він досвідчений, тямущий і багато в чому обізнаний, що правда, то правда. Колись він мав невеличку хатину, клапоть землі й сяку-таку худобу, того вистачало для нього і його родини, ніякі розкоші їм не світили, але так само не було в них ані скрути, ані боргів у крамничці дрібних товарів. Жилося Ул’ Гансі непогано. Якийсь час він був журналістом, і тоді не випускав із рук перо, а крім того з нього був неабиякий співбесідник і оповідач, якого ми часто слухали вечорами. Його життєва мудрість зводилася до того, що ми, люди, витрачаємо забагато зусиль на те, щоб опанувати всілякі непотрібні речі, яким далі не знаходимо застосування. Дайте всьому плинути своїм плином, і все само по собі владнається. Мабуть, Ул’ Ганса не завжди дотримувався логіки, хоч, за його словами, в логіці й не було ніякої суворої необхідності. «Я можу це довести», запропонував він.

— Гаразд, — погодилися ми. — Починай.

— Прийшов раз до мене сусід позичити дзвіночок, що вішають корові на шию. Ну, я й позичив. Але він його так і не повернув; аж тут через рік чи два мені самому знадобився дзвіночок для нової корови, яка в мене з’явилася. Зрештою я подався до сусіда й попросив віддати дзвіночок.

— Я вбогий чоловік, — мовив сусід і мало не заплакав.

— Дзвіночок — мій, — нагадав я.

— Так, але, Боже правий, хіба ти не чуєш, що я кажу? — спитав він.

Де тут була логіка?

Потім я зайшов у його хлів пошукати дзвіночок. Так от, я його знайшов, він висів на цвяшку, та був ні на що не придатний, в нього відпало калатальце.

Я завмер на місці й задумався. У поясненні мого сусіда не було й крихти логіки, він гадав, що я заявлю на нього до суду через той дзвіночок для корови. Тоді я сам мало не заплакав. Цей чоловік був повністю в моїх руках, але я не скористався тим і не написав про нього ніде в газетах. Мені не спало б таке й на гадку, зате я був глибоко зворушений.

— Атож, ти дуже добра людина, Ул' Гансо, це всі знають. Та як же щодо голосних і приголосних звуків, з яких ти почав?

— Гаразд. Але це сталося за моєї ранньої молодості, коли я ще був двадцятирічним, майже хлопчиськом. Якщо тебе в такому віці спитають про голосні й приголосні, ти збліднеш як стіна й затнешся на слові. Безглуздішого запитання не може навіть бути. Ти про це чув і вчив у школі, та коли врешті-решт почнеш відповідати, то я тільки злегка хитатиму головою, мовляв, годі, ти так вагаєшся, що бовкаєш бозна-що.

Ось послухайте.

Мандруючи з краю в край, я приблукав до Ґіллескола, що в Сальтені, маючи намір улаштуватися на роботу в ленсмана. Однак не влаштувався. Я трохи потинявся туди-сюди й навідався на хутір, що звався Індир. Коли ми сиділи в будинку і розмовляли з господарями, зайшла пасторова дружина. То була молода, красива жінка — всі так і скочили до неї вітатися та пропонувати сісти. Я підвівся, щоб уже йти.

— Вас звати Уле Гансен? — спитала гожа пані.

— Так, — я віддав чолом.

— З вами хоче поговорити пастор, — проказала вона.

Не зводячи з мене погляду, вона зашарілася: ще б пак — молода жінка прийшла з такою вісткою!

Наступного дня я подався до пастора. То був сивобородий чоловік, що сидів на лавці в солом'яному брилі.

— У наших краях не вистачає вчителя, — сказав він. — Ви згодні повчителювати?

— Згоден, — відповів я.

Він загадав мені знайти одну цитату в «Новому Завіті», а сам весь час стежив, чи швидко я її знайду.

Коли я прочитав цитату, він сказав:

— До читання вам не звикати. Коли у вас була конфірмація?

— Три роки тому.

— Заповіді ви, звичайно, пам'ятаєте. Скільки молитов у «Отче наш»?

— У «Отче наш»?

— Ну так, ви гадаєте, що там одна молитва, і це правильно. Ви умієте лічити? Дев'ять помножити на дев'ять? Сім помножити на шість? Та передусім ви маєте навчати дітей християнства. Ви вмієте писати? Ось папір і олівець, ану, напишіть слово благодіяння.

Я написав благодіяння.

— Почерк непоганий, але ви забулися ще одну літеру «н». Ні, мій любий Уле Гансене, вам бракує знань.

Пастор поривався встати з лавки.

Щоб підлеститися до нього, я написав на папері ще кілька довжелезних слів і показав йому. Але пастор ледь глянув на них і відмахнувся від мене.

— У вас нікудишній почерк, — сказав він, — ви робите купу помилок.

— Даруйте, — мовив я.

Напевно, його зворушило те, що я попросив вибачення, тож він не відразу од мене відхрестився, а ще запитав про однину та множину, про приголосні й розділові знаки.

Я відповідав як попало, бо нічого не знав.

— Голосні й приголосні, — сказав він.

То було жахливо, я зморозив якусь несусвітню дурницю. Він хутко зібрав речі, змахнув своїм крисатим брилем і пішов собі.

Я хвильку посидів, потім поплентався геть. Я дивився на вікна й відчував себе пропащою людиною, ні, радше побитим псом. Напевно, він уже зайшов до будинку і все розповів дружині. Глянь-но сюди, сказав він, бачиш, як він пише? Нічого гіршого я не бачив. А голосних і приголосних зовсім не знає.

Так, я нічого не знав. Мені було абсолютно байдужки, що комусь треба те все знати. Я спробував називати приголосні й голосні у зворотньому порядку, але від того не став ані радіснішим, ані щасливішим, і на душі в мене нічого не прояснилося. Все — марнота марнот. А ще в пастора був різкий, неприязний голос, він мене пригнічував. Між іншим, настільки я пам'ятаю, звали його Дое.

— Гаразд, Ул' Гансо, але я не розумію...

— До чого я веду? А от я розумію. Ми вивчаємо силу-силенну непотрібних речей, про які ніколи в житті навіть не згадуємо. Гляньте, як роблять газетярі. Вони вже позбулися звички торочити одне й те саме, мов ті папуги, стали обходитися без

цього, і їх розуміють. Я бачив сьогодні одне допотопне крісло, воно належало старому ректорові, той сидів у ньому до смерті. Цілих сімдесят років ректор беріг його як найкоштовнішу в світі річ, а тепер його діти те крісло продали...

Ось такий із мене дотепник. Я змішав усе гамузом — і газетярів, і Ул' Гансу, й себе самого. Щоб ніхто нікому не дорікнув.

***

Минає час, уже все засніжило, й настала зима. І тут мене загальмовує. Хтозна, чи довго я так сидів і про що думав, але далі не просунувся. Мені здавалося, що можна було б сказати про сніг і зиму якось незвичніше і точніше, та не вийшло. Так буває. Якось уранці я прокидаюся й бачу, що випав сніг і за вікном зима, — от і все. Е ні, не все, сніг і зима для мене гірші всякої напасті.

Виходить, є така пора року, про яку згадують із жахом. Юна дівчина вимовляє її назву, цокаючи зубами, мудра мураха втікає на кілька метрів у глиб землі, щоб сховатися від неї. Мені-то що? В мене добротні черевики. А от учора я прочитав повідомлення з околиць, охоплених голодом, де писалося про дітей, що не мають ні крихти хліба, про дітей, яких матері зігрівають своїм тілом, аби ті не задубіли від холоду.

І що тут на це скажеш, кому поставиш незручне запитання? Ген-ген удалині височать гори, думаючи свою тяжку думу, ліс не має жодних ознак життя, він мертвий, усе довкола мовчить, всюди лежить білий красивий сніг, однак мороз заперечує будь-яку рівність і нікому не дає висловитися.

Час плине.

Моя «справа» все ще відкладена в довгий ящик. Представник управління з відшкодування збитків не може скочити вище себе, він офіційно, з короткими інтервалами в часі повідомляє мені, що «справа»... атож, що дату розгляду справи ще «не визначили». В жовтні він сподівається, що її розглянуть «восени». Навіть в листопаді він у кількох газетах також оприлюднює своє сподівання, що справу розглядатимуть «восени». «Восени!» — каже він. Далебі, моїй справі доведеться перезимувати.

Тим часом представникові управління телефонує чоловік, до чиєї думки він охоче прислухається. Вони перемовляються кількома словами і доходять згоди в тому, що мою справу більше не можна відкладати. Її розгляд призначають на 16 грудня 1947 року. За тиждень до Різдва.

Я розношу цю звістку по своєму будинку для старих, ба — я

кидаюся до всіх, кого бачу, й хвалюся новиною.

***

І ось цей день настає. Іде суд.

Оскільки я нічого не чую і за останній рік у мене істотно впав зір, то я заходжу до напівтемної зали суду, мов причмелений. Мені потрібен помічник, я розпізнаю лише деякі предмети. Спершу говорить прокурор, потім відповідає мій захисник. Тоді оголошують перерву.

Я не чую і не бачу, що відбувається, однак я спокійний і дедалі більше всього помічаю навколо себе. Після перерви мені дають слово для викладу справи. Трохи тяжко говорити при слабенькому освітленні, мені подають лампу, та з того мало пуття, я тримаю в руках якісь записи, але вже не намагаюся нічого там знайти. Так буває. Мій виступ міститься в ось цьому стенографічному звіті.

(NB! Секретаревої орфографії автор не правив.)

***

«Що ж, я не відберу надто багато часу в шановного суду. Власне, хіба то я заявив колись давно, бозна-скільки років і днів тому в пресі, що нині мають оголосити цілий перелік моїх гріхів? То зробили чоловік із управління відшкодування збитків, присяжний засідатель і якийсь журналіст. Між іншим, мене таке цілковито влаштовує. Два роки тому в довгому листі до Генерального прокурора я писав, що готовий пояснити всі свої вчинки і дії. Тепер, коли є така нагода, я хочу посприяти тому, щоб мої гріхи розглядали ретельно, дотримуючись моральних засад.

За останні роки я вдосталь надивився людей, що стояли перед судом і грамотно захищалися, відчуваючи підтримку судових уповноважених, адвокатів та присяжних засідателів, і то їм мало в чому допомагало. Як правило, їхня грамотність на суд майже не впливала. Здебільшого суд бере до уваги ухвалу державного звинувачувача, цебто прокурора, так званий вирок. Це загадкове поняття мені геть не зрозуміле. Я відмовляюся бути грамотним на цьому слуханні справи.

Крім того, я прошу вибачення за свою афазію, через яку мені, щоб лише висловити свою думку, доводиться підбирати те чи інше слово на галай-балай, від чого легко втрачається сенс

сказаного.

До речі, мені здається, на всі запитання я відповів раніше. Почалося все тоді, як з'явився поліцейський із Ґримстада і вручив мені документи, яких я, до речі, так і не прочитав. Потім, два, три чи п'ять років тому відбулося судове засідання. То було так давно, що мені все стерлося з пам'яті, але я відповів на всі запитання. Згодом упродовж тривалого часу мене тримали під замком у психіатричній клініці в Осло, де намагалися з'ясувати, чи я бува не психічно хворий, або радше довести, що я таки психічно хворий, і де я змушений був відповідати на всілякі ідіотські запитання. Тож тепер мені нічого пояснити більше, ніж я вже пояснив.

Що може знищити мене повністю — то це мої газетні публікації. Ніяких інших доказів просто не може бути. Таким чином мої припущення дуже прості й очевидні. Я ні на кого не доносив, не брав участі в зібраннях, навіть не був замішаний в аферах на чорному ринку. Я не підтримував фронтових бійців[39] або когось іншого з НС[40], хоч тепер кажуть, ніби я був її членом. Отже — немає нічого... Я не був членом НС. Я намагався зрозуміти, що то за партія, силкувався розібратися в тому, але мені не вдалося. Проте цілком імовірно, що коли-не-коли я писав у дусі НС. Я цього не знаю, бо не знаю, що таке дух НС. Але, можливо, я й справді писав у дусі НС, адже мені могло засісти в пам'ять щось із газет, які я читав. У кожнім разі мої статті доступні кожному. Я не буду применшувати їхньої ролі і казати, що вони не мають великого значення, хоч, може, колись я й помилявся. Навпаки, я ніколи не відмовлявся від того, що писав, і завжди на тому стояв.

Я прошу зважити на те, що мені довелося писати в окупованій країні, в країні, яку захопили завойовники, і в зв'язку з цим я хочу подати трохи інформації про себе.

Нам якось туманно було обіцяно, що Норвегія займе визначне і достойне місце у великогерманському світовому товаристві, яке перебуває в процесі становлення. У цю обіцянку всі повірили — хто більше, хто менше, але повірили всі. Я в це повірив — тому й писав так, як писав. Я писав про Норвегію, яка мала посісти те визначне становище поміж германськими країнами Європи. Те, що мені десь у такому тоні доводилося писати про окупаційну владу, чесним і порядним людям було зрозуміло. Я не хотів, щоб на мене впали підозри, та, хоч як парадоксально, а насправді вони таки впали. Вдома у мене весь час товклися офіцери і солдати, ба — навіть уночі, атож, дуже часто навіть уночі, до самого світанку. Часом я мав відчуття, ніби мене оточують наглядачі, цебто люди, що контролюють кожен мій крок і все, що

діється в моїй господі. З доволі високих німецьких інстанцій мені вже двічі (якщо не зраджує пам'ять) закидали, що я зробив зовсім мало порівняно з деякими названими поіменно шведами, зауважуючи при цьому, що нейтральна країна — Швеція, а не Норвегія. Виходить, я їх більше не задовольняв. Від мене очікували більшого, ніж отримали. І якщо зважити на те, що за тих обставин, у тих умовах я і далі писав, то стане зрозуміло: мені певною мірою доводилося балансувати — мені, людині з іменем, доводилося балансувати між рідною країною і чужою. Я кажу це не задля того, щоб виправдовуватися або захищатися. У мене загалом немає наміру захищатися. Я буду надавати шановному судові свідчення та інформацію.

До того ж ніхто мені не дорікнув за те, що я писав, ніхто в цілій країні. Я сидів сам як палець у своїй кімнаті, цілком полишений на самого себе. Я нічого не чув, бо майже оглух, зі мною ніхто не хотів спілкуватися. Мені стукали знизу в кухняну трубу тоді, як треба було спускатися їсти, цей звук я чув. Я сходив донизу, з'їдав, що мені давали, а потім знов повертався до себе нагору і сідав за стіл. І так упродовж місяців, років — весь час одне й те саме. І ніхто нічого мені навіть не натякнув. А я все-таки не дезертир. Моє ім'я трохи знали в Норвегії. Я думав, що маю друзів у обох норвезьких таборах — і серед квіслінґівців[41], і серед патріотів. Але ніхто не натякнув ані словом, ніхто із зовнішнього світу не дав мені бодай невеличкої поради. Ні, мене тримали від зовнішнього світу за сімома замками. Та й моя економка, і моя родина рідко, а може, навіть ніколи, не переймалися тим, щоб розповісти мені якісь новини або чимось допомогти. Адже вони весь час мусили мені писати, і їм то страшенно набридло. Отак я й сидів у кімнаті. За цих обставин мені лишалося тільки перебувати в межах своїх двох газет — «Афтенпостен» і «Фрітт фолк», а в цих двох газетах не засуджували того, що я писав. Навпаки.

І в тому, що я сидів і писав, не було нічого поганого. Я не писав ніякої крамоли. Все було правильно, і я писав правильні речі.

Спробую пояснити, що і навіщо я писав. Я писав для того, щоб застерегти норвезьку молодь і дорослих людей від безглуздих вчинків, які можуть спровокувати окупаційну владу, бо ніякої користі з того не буде, вони тільки самі себе приречуть на смерть. Ось про що я писав, висловлюючи свої думки по-різному безліч разів.

До тих, що нині святкують наді мною перемогу, оскільки вони на перший погляд таки перемогли, не приходили так, як приходили до мене, ніякі родичі, що оплакували своїх батьків,

синів і братів, які сиділи за колючим дротом у таборах і були засуджені до смертної кари. Так, до смертної кари. Звісно, я не мав ніякої влади, але вони приходили до мене. Я не мав зовсім ніякої влади, але слав телеграми. Я звертався до Гітлера й Тербовена[42]. Правдами й неправдами я навіть намагався вийти на інших, скажімо, на чоловіка з прізвищем Мюллер, який, подейкували, мав силу впливати на події з-за лаштунків. Напевно, є десь архів або щось таке, де зберігаються всі мої телеграми. Їх було багато. В той час, як дорога була кожна хвилина і йшлося про життя чи смерть моїх співвітчизників, я слав телеграми вночі і вдень. Дружина управителя мого хутора передавала їх телефоном, коли я сам не міг цього зробити. Виходить, саме через ці телеграми німці почали ставитися до мене з деякою підозрою. Вони вважали мене своєрідним посередником — трохи непевним посередником, якого краще було не спускати з ока. Гітлер урешті-решт відмовився розглядати мої звернення. Він спровадив мене до Тербовена, а Тербовен не відповідав. Хтозна, чи допомогли кому-небудь мої телеграми, мабуть, так само, як і мої невеличкі колонки у газетах ні від чого не застерегли моїх співвітчизників, на що я сподівався. Замість того, щоб слати даремні телеграми, мені, либонь, треба було десь заховатися. Я міг би втекти до Швеції, як багато хто й зробив. І знайшов би там прихисток. У мене там повно приятелів, зокрема, й мій великий впливовий видавець. А ще я міг би перебратися до Англії, куди також багато хто перебрався, і потім повернувся б ізвідти героєм, як і ті, що покинули свою країну й стали дезертирами. Нічого такого я не зробив, навіть пальцем не поворухнув, мені і в голову таке не набрело. Я вважав, що найкраще служити своїй країні там, де живеш, і в цю тяжку пору, коли народ бідував, скільки стане снаги, обробляти землю, а крім того послуговуватися своїм пером задля тієї Норвегії, яка ось-ось посяде високе становище поміж германських країн Європи. Ця ідея приваблювала мене з самого початку. Навіть більше, вона мене захопила і заволоділа мною. Не знаю, наскільки мені вдалося реалізувати її за той час, що я провів на самоті. Мені здавалося, що для Норвегії це була велика ідея, і мені й сьогодні здається, що ця ідея була для Норвегії великою, чудовою ідеєю, вартою того, щоб її відстоювати і боротися за неї: за незалежну прекрасну Норвегію — країну на краю Європи! Німці добре до мене ставилися, так само, як і росіяни, ці обидві могутні нації поважали мене і не завжди відхиляли мої звернення.

Але не все, що я робив, пішло на лад, далеко не все. Я доволі швидко заплутався в своїх переконаннях, а вже остаточно розгубився тоді, як король та його уряд добровільно покинули

країну напризволяще. Це повністю вибило ґрунт у мене з-під ніг. Я завис між небом і землею. Мені більше не було за що вхопитися. Тож я заходився писати, слати телеграми і міркувати. У той час я перебував у стані постійних роздумів. Мої роздуми крутилися довкола всього на світі. Таким чином я навіть згадав про те, що всі без винятку визначні люди норвезької культури здобували світову славу через Німеччину. У цьому не було нічого неправильного. Однак я помилявся. Я й тут помилявся, хоч це була найочевидніша істина в нашій історії, в нашій новій історії.

Але це для мене нічим добрим не закінчилося, атож, нічим добрим. Навпаки, це призвело до того, що всі, хто мав очі й душу, побачили в мені зрадника тієї Норвегії, яку я прагнув возвеличити. Словом, зрадника. Що ж, нехай так і буде. Нехай буде так, як побачили всі ті, хто мав очі й душу і тепер мене звинувачують. Я *собі* завдав шкоди, з якою маю жити. А за сто років усе буде забуто. І навіть цей шановний суд буде забутий, цілком забутий. Усі імена тих, що присутні тут сьогодні, через сто років будуть стерті з лиця землі, і ніхто їх більше не згадає, ніхто їх більше не назве. Нашим долям судилося забуття.

Виходить, коли я сидів у своїй кімнаті, не випускаючи з рук пера, і коли вдень і вночі слав телеграми, то зраджував батьківщину, — ось як це називається. Виходить, я — зрадник батьківщини. Нехай буде так. Але я нічого такого в собі не відчував, не почувався зрадником і не почуваюся ним тепер. Моя душа цілком спокійна, сумління абсолютно чисте.

Я доволі високої думки про громадську опінію. Ще вищої думки я про наше норвезьке правосуддя, однак для мене куди важливіше власне розуміння добра і зла, правоти і провини.

Упродовж свого доволі таки довгого життя я мандрував багатьма країнами й крутився поміж людей різних національностей — і всюди й завжди беріг у своїй душі *вітчизну* і захищав її. Я і далі маю намір оберігати в душі свою батьківщину, поки чекатиму винесення вироку.

Ну, а тепер я дякую шановному судові.

Оце й були ті кілька простеньких речей, які мені хотілося висловити, скориставшись нагодою, щоб ніхто більше не думав, ніби я такий же німий, як і глухий. З мого боку не було й гадки захищатися. Якщо склалося враження, ніби у моїй промові пролунало щось схоже на захист, то це пояснюється тим, що мені довелося назвати низку фактів. Але в мене й на думці не було захищатися, тому я навіть не обмовився про своїх свідків, на яких, напевно, міг би послатися. Я не захотів оприлюднювати й решту своїх матеріалів, у яких також є деякі факти. Їх можна відкласти. Це все може трохи почекати, либонь, до кращих часів та інакшого

суду, як цей. Мабуть, колись той день настане, тож я почекаю. У мене є час. Байдужки, живий я буду чи мертвий, а передусім байдужки світові, як живе та чи та людина, в цьому випадку я. Але мені можна почекати. І я, мабуть, почекаю».

***

Після мене виступив прокурор, потім — мій захисник. Я знов сидів годинами, не знаючи, що відбувалося. Зрештою суд поставив мені кілька запитань у письмовій формі, і я відповів.

Так минув день. Запав глибокий вечір.

Усе закінчилося.

***

Приходить трохи пошти — листи й телеграми, я кладу їх у купку, колись подивлюся. За кілька днів настає Різдво, я їду додому в Нергольм і не можу на нього надивитися. Так дивно знов усе бачити: пагорби, присипані снігом, бухту, скуту кригою, і правічне небо, що висне понад усім тим, як і раніше. Звичайна картина, проте мене вона якось дивно зворушує.

Після суду починається спокійний період, робляться виписки із судового слухання і подається апеляція до Верховного Суду. Доводиться чекати, як і раніше, ну, що ж, це ще тягнутиметься хтозна-скільки, але ми просунулися на якийсь крок уперед.

Я відновлюю свої щоденні прогулянки, які запровадив був у будинку для старих, і проходжу таку саму відстань, як і там, витрачаючи стільки ж часу: дибуляю від Нергольма до мосту через канал і за півтори-дві години повертаюся додому. Невеселе то заняття — ходити знічев'я, але нічого веселого тут не знайдеш. Я більше не здатен працювати фізично, мені давно треба було померти. Чого я чекаю?

Я змушую Арільда переглянути старі й нові листи, він трохи декому з тутешніх дякує, а решту подяк відкладає. Очевидно, в останню дорогу мене проводжатиме не так і багато людей.

Скажу відразу: я, між іншим, не хочу, щоб мене ховали, краще нехай мене спалять, і спалять дотла — на знак подяки Господові Богу за те життя, що я прожив на землі!

Я міг би принагідно висловити свою думку про кремацію загалом. У мене є книжки, тож якби постаратися, то можна було б знайти в них дещо на тему кремації. Чого я цього не роблю? Та ж тому, що не знаю, як дістатися до своїх книжок. У мене вони

майже під рукою, але я не можу їх узяти, оскільки ті книжки лежать у будинку, що стоїть у підніжжі гори, а туди по такому снігу, як цієї зими, нізащо не пройти. Отака халепа!

Та чи не плету я дурниць? Хіба не можна під'їхати до того будинку на сніговому плузі? Хочу бути точним у всьому й пояснити: робітники мають повно роботи, вони возять кіньми гній до великих боліт, а туди далеченько, і їм упродовж тижнів і місяців тяжко тюпашити по глибоких кучугурах. Я міг би, звичайно, поїхати сніговим плугом, але якби ж то тільки це, — до будинку дорога бере вгору, і мені довелося б розчищати сніг лопатою. Та й це не все: там іще є сходи, довгі камінні сходи, де снігу наметено заввишки з людський зріст, і на сходах немає поручнів, тож по них трохи небезпечно йти, а в мене бувають запаморочення і мучить атеросклероз.

Здається, я все пояснив?

Інша річ — улітку, тоді я завиграшки долаю ті сходи, бо ніде немає снігу й ніщо не розпливається перед очима.

Моє запаморочення також не вигадане. У мене голова паморочиться змалку, від того якоїсь великої біди не було, просто трішки стомлювало. Читаючи про відчайдухів, які залазять на шпилі високих дзвіниць, я з усіх сил тримаюся за свій стілець. Під Ейфелевою вежею я ледве встояв на ногах, як побачив ліфт, що шугнув на вершину вежі. А підіймаючися чи спускаючися сходами, мені без угаву доводилось відвертати голову то праворуч, то ліворуч. І пояснюється це не старістю, зі мною таке було всі вісімдесят років, ще до того, як я став немічний. Ох, любі мої, як би все це просто пояснили, напевно, медики! Я мав старшого брата, він був мастак танцювати і загалом людина як людина, але боявся лише одного — найменшої висоти. У нього паморочилася голова, коли він увечері гнав з пагорба овець. Пагорб для нього був надто високий. У всьому іншому в брата все було гаразд. Помер він при доброму здоров'ї у дев'яносто один рік.

***

Навперемінку то тепло, то холодно, але вночі постійно беруть заморозки. Нарікати нема на що. Бухта в Нергольмі то скресає, то знов береться кригою, і врешті-решт замерзає по-справжньому. Стоїть січень, двадцяті числа, кінець тижня, зима в розпалі. Темні, короткі дні, газети упродовж місяців нічого не пишуть, тварини й люди дихають так, що з їхніх пащ та ротів пара йде клубком.

У таку от пору Нергольмською бухтою прошкують троє

чоловіків, тягнучи за собою санчата. Вони зупиняються тільки тоді, як іти далі стає небезпечно, прорубують у кризі ополонки і заходжуються рибалити. Вони сидять там аж поки затерпне тіло, сидять до вечорових сутінків, курять, мерзнуть, але сидять. Часом вони засовують закоцюблі пальці в кишені і виймають звідти цілушку хліба. Якщо бодай якась крихітна думка залітає в їхні ледачі голови, вони, як правило, на неї не зважають, вона їм — ні до чого, вони терплячі й порожні, в них немає ні крихти великодушності.

Згодом рибалки підводяться й рушають додому.

Їм не хочеться нікому показувати свій улов. Лише один із них спромігся говорити, тож, коли я його питаю, він знехотя відповідає, а коли я зазираю в санчата, він відрубує «ні», мовляв, що там дивитися? Вони нібито соромляться, і в тому, певно, немає нічого дивного: троє дорослих дядьків простриміли цілий божий день над ополонками, а наловили якоїсь дрібної рибки.

— Ну, все-таки це не зовсім і погано, — кажу я про той улов, хоч знаю, що таки лукавлю. — Могло бути гірше.

— Ми звикли і до гіршого, і до кращого, — каже той, що спромігся говорити.

— Але хіба там не холодно?

— Холодно. Та нічого не вдієш.

— Атож.

— Як не крути, — веде він далі, — а свіжа риба держить нас на світі.

Господи, я про це не подумав. Мені стає соромно і починає гризти каяття. У них є родини. Діти.

— Ти йдеш? — гукають йому товариші, і він рушає.

Я дивлюся їм услід. Мені ледве-ледь їх видно у сутінках, але помітно, що то молоді хлопці, які не мають родин і не мають дітей.

***

Чи може бути яка-небудь втіха у світі, який з горою засипаний снігом?.. Навряд чи дорослій людині приємно простувати дорогою і цокотіти від холоду зубами...

Я прогулююся до мосту, аж тут спереду в мене з'являється якась жінка. Я не помітив, звідки вона взялася — вийшла з провулка чи з котрогось із будинків; вона в темному пальті й ґумових чоботях, і мене радує, що в темному, бо для мого зору її постать стала орієнтиром посеред цього божевільного білого краєвиду.

Пройшовши немало-небагато, вона зупинилася. Так ніби їй набридло, що я ступав слідом. Коли я хотів її минути, вона підняла до очей камеру (чи як там це називається), щоб сфотографувати мене.

Я похитав головою.

Вона всміхнулася і з жалем на обличчі чемно спитала:

— Не можна?

— Ні... мене в житті вдосталь нафотографували.

— Я чекаю рейсового автобуса, — каже вона, — а тут навіть немає де посидіти.

Я знімаю з себе куртку і розстилаю її для неї на засніженому узбіччі.

— Ні! Ви збожеволіли! — кричить вона. — Будь ласка, негайно вдягніться!

— Гаразд. Утім, сьогодні тепло, — кажу я. — Просто коли я виходив з дому, то не знайшов свого солом'яного бриля.

— Все-таки сьогодні нижче нуля, — мовила вона. — Який ви смішний! — вона закусила губу й глянула на мене.

— Ви в місто? — спитав я.

— Можна, я вас сфотографую? Мені так хочеться мати вашу світлину.

— Ви з якоїсь газети?

— Я? Ні, ні, де там! Просто ви так довго йшли за мною...

— Я дуже погано бачу, тож добре, що ви йшли попереду.

— А, он як.

— Мабуть, ви тут сніг фотографуєте?

— О, так. Сніг на деревах. Він красивий.

— Здається, панно, їде ваш автобус.

Вона тільки зиркнула на автобус і не сіла. Але тут же влучила момент і, напевно, мене клацнула.

Цього разу вона була надто спритна, і я сказав:

— І охота ж вам!

— Що охота? — невинно перепитала вона.

Я боявся, що вона виявиться ще спритнішою, тож попрощався і пішов.

Коли я вертався від мосту назад, жінка ще стояла на тому самому місці. Вона підійшла до мене ближче, щоб я її почув:

— Ви були біля мосту? Ви щодня туди ходите. Бо вам то подобається. Вам подобається одне, мені — інше.

Їй, певно, хотілося мені відплатити, і я, на жаль, попався на гачок.

— Поки ви тут граєтеся в дитячі забавки, люди, що живуть неподалік від нас у Європі, помирають з голоду. Вам це відомо?

— Я читала про це, — відповіла вона.

— Ви читали про це?

— Так, а що ми можемо вдіяти? От сам ви що робите? Дозвольте мені почути.

Я змушений був промовчати, опустив очі долу і втупився в землю. Хтозна, може, я ворушив губами, аби виправдати бодай одним словом себе і решту винних. Ми всі дуже винні. Нас, винних, —мільйони.

Автобус подає сигнал, вона махає рукою і сідає в нього. Виявляється, жінка не їде в місто, ні, ні, вона вертається назад тією самою дорогою, що й прийшла сюди!

Чи зворушило щось її душу? Ніщо. І навіщо мені було хтозначого маніритися на дорозі?

Вона, очевидно, журналістка абощо. Більше я її не зустрічав.

***

Повінь.

Уже березень. Збігли чудові лютневі дні, а в березні крига в бухті Нергольма почала скресати. Та більше, ніж у бухті, любі мої, крига скресає в людських душах. Ґрунтвіг[43] має слушність: «Уже видно по нас, дітях світла, що ніч проминула!» Невже ми не помічаємо, що коїться в наших спорохнілих руїнах? Взимку ми досить часто чули про грифів, які зліталися до нашої старої домівки в Європі. Атож. Але хіба ніхто не чув сьогодні вдосвіта сірих гусей? Настає весна.

Мені до рук потрапляє давній календар, що лежить серед купи часописів і книжок. Без жодних зусиль зі свого боку я вийняв його з небуття і заходився гортати, але гортав неуважно. Ось щось про Вернера фон Гейденстама[44]. Гаразд, гортаю далі. Стривайно, що там було написано про Гейденстама? Вертаюся назад і читаю. Ми були однолітки, народилися в один рік, і обоє вже померли. І хоч лише один із нас подібний до привида на шибениці, та в щасливу пору свого життя ми обидва служили одній богині. Однак ми померли.

Прогорнувши чимало сторінок, я відкладаю календар убік. Далі було написано про Шіллера[45]. Він народився в тому ж році, що й ми, тільки на століття раніше. Його вже немає на світі.

Наполеон[46] стояв поруч із Ґете[47]. Чи вразило це тоді світ? Ні. Вони мали розмову, але в Наполеона було обмаль часу. Після тої розмови він висловився про Ґете схвально: «Що за людина!» І все. Так ніби й не було ніякої зустрічі. Але вони також померли.

Чого б і нам не померти?!

Тацит[48] вважає, що ми, германці, вміємо помирати. І вікінґи

в цьому сенсі нас не осоромили. Наші досі молоді знання дають нам зрозуміти, навіщо загалом на світі є смерть: все-таки ми помираємо не для того, щоб померти і перетворитися в щось неживе, ми помираємо, щоб жити, ми помираємо задля життя, ми — часточка якогось плану. Той самий Тацит хвалить нас за те, що ми не прикрашаємо могил. Ми лише прикриваємо їх дерном, щоб притлумити запах. А ще йому до вподоби, що в нас на могилах немає високих пам'ятників. Мовляв, ми цим нехтуємо. Він не брав до уваги нашого трохи непевного занепаду останнім часом.

***

Повінь і все інше свідчить про весну. Вночі перестали ощадити електроенергію, тож я можу прокинутися, коли хочу, й читати, це просто благословенний дарунок небес. Оскільки я глухий, то не чую ніяких звуків і музики в своїй душі, але в мені від радості нуртує життя, і на думку спадає низка світлих фантазій. Хо-хо! Не варто пристрілювати тетерука, який ще токує. Ми, люди, не повинні так чинити, то гидкі й безглузді вчинки. Я визнаю, що все можливо, але в кожнім разі це не пов'язано з моїм наступним мимовільним спогадом: раз я подався до дзвіниці, чи то пак, мусульманського храму, який був дуже маленький і ледве не валився. Туди зайшов високий рудобородий чоловік, він розстелив долі кілька ганчірок і заходився перекладати з одної на другу камінці. Потім той чоловік став навколішки. Я здогадався, що він молився Богу. Тільки навіщо він перекладав камінці з ганчірки на ганчірку? Я нічого не збагнув, але стримався і не всміхнувся.

Пригадую, як одного разу я стояв біля вівтаря в церкві. То було під час моєї конфірмації. Священик запхнув мені щось до рота, а потім дав пригубити склянку. Довкола стояло багато людей, які на те дивилися, але вони стрималися і не всміхнулися.

Навіщо я це згадую тепер? Мені воно ні на що не згодиться, у всьому цьому немає ніякої мудрості. Ці спогади переслідують мене тільки тому, що мою душу переповнює радість. Закомірки пам'яті — ось як це, мабуть, зветься.

Наразі оживає спогад із часів моєї першої еміґрації. Ні, в ньому немає нічого важливого й незвичайного, це просто низка буденних подій, що відбувалися у чужому краю, в одному маленькому містечку в преріях, де подовгу тримається засуха. Там ніколи не текла річка, не було лісу, росли лише невеличкі чагарі. Велося мені там непогано, я обробляв землю в порядних небагатих людей, але тужив за домівкою і часто плакав. Моя

господиня поблажливо всміхалася, від неї я навчився слова homesick[49].

Коли я пропрацював у Лавлендів кілька місяців, вони заявили, що не мають чим мені більше платити. Ми знехотя попрощалися, і десь на спаді дня я вирушив у місто. Квапитися мені не було чого, до міста вела не дорога, а скорше стежка, я час од часу сідав на узбіччі і поринав у мрії. Там навіть вода під кригою тече інакше, як удома, бо такої красивої блакитної течії, як у нас, ніде немає. Мене знов здушили сльози.

Я почув на стежці чиюсь ходу. До мене наближалася дівчина. Я впізнав її, то була дочка вдови, що жила по сусідству. Кілька разів удова казала мені, що хотіла б узяти мене на роботу після того, я залишу Лавлендів.

— Привіт, Нуте. Я тебе злякала?

— Ні.

— Я йду в місто, — сказала вона.

Вона несла туди масничку, в якої відпала ручка. Я взявся їй помогти, мені змалку добре відомо, що таке масничка, я навіть міг би насадити на неї ручку, використовуючи для цього свого кишенькового ножа, якби в мене була суха трісочка.

Вона йшла і щебетала, не вмовкаючи ані на мить, і я намагався щось відповідати за допомогою тих кількох слів, що знав англійською. То було просто нестерпно, і мені хотілося, щоб вона провалилася крізь землю.

— Охо-хо, певно, до міста ще далеко?

— Так. Сподіваюся! — сказала бісова дівка й засміялась.

Вона не мала нічого проти того, щоб іти собі й щебетати.

У місті ми зайшли в майстерню до Ларсена. Стало смеркатися.

— Нуте, голубчику, тепер тобі доведеться провести мене додому, — сказала Бриджит.

— Що? — сторопів я.

— Я боюся йти сама поночі, — мовила вона.

Ларсен був данець, він також сказав, що мені треба її провести.

І ми подалися назад. Ставало все темніше й темніше, врешті-решт нам довелося взятися за руки і йти, остерігаючись гілок, що хвиськали в обличчя. Але як приємно було тримати її руку в своїй!

— Ми забули масничку! — раптом крикнув я.

— Нічого, — відповіла Бриджит.

— Нічого?

— Так. Зате я маю тебе!

Навіщо вона це сказала? Напевно, її слова треба було

розуміти так, що вона закохалася в мене по самі вуха, не інакше.

Провівши її до порога хати, я хотів тут-таки розвернутися і йти геть, та ба — мені довелося сісти до столу, повечеряти і переночувати. Бриджит повела мене в маленьку комірчину, де стояло ліжко. Уранці мати й дочка умовили мене затриматися на якийсь час і трохи в них попрацювати. Потім я роздивився ферму. Там було два мули й три корови. «Бракує рук», — поскаржилася вдова. Щодо мене, то я не звик працювати самостійно, у Лавлендів живий був господар, що заправляв усією моєю роботою, а тут були самі жінки, які давали тільки найголовніші вказівки. Певна річ, мені не було коли вгору глянути, я саме розчистив великий пагорб і заходився туди возити на мулах гній. І так день крізь день.

Але вдова, мабуть, розуміла, що їй потрібен кращий помічник, тож одного дня сама пішла в місто і повернулася назад із фіном: загалом то був хлопець тямковитий, родом із Естерботтена, — він усе вмів. Молоденька Бриджит, здається, більше не відчувала себе щасливою від того, що вполювала мене, атож, вона вже не дивилася на мене і не брала за руку.

Який же я наївний! Більше ніколи в житті жодна жінка не пошиє мене в дурні.

Робочих рук там ніде не вистачало. Тільки-но я знов опинився в місті, мене зупинив на вулиці якийсь фермер і запропонував працювати в нього. Очевидно, він побачив із мого вбрання і зовнішнього вигляду, що я чужинець. Щодо робочих рук я не помилився, довкола мене утворилася тиснява. Я пішов за чоловіком, він був на підводі, запряженій двома дужими кіньми, і коли ми приїхали до нього додому, він тут же дав мені роботу. Я мав викопати на узліссі невеличку яму, розмір якої він відміряв кроками. То не забрало в мене багато часу, і щойно я закінчив копати, чоловік приніс на плечах маленьку домовинку і опустив її в могилу. Це також тривало недовго, а оскільки я чекав нових розпоряджень, він кивнув мені головою, щоб я засипав яму й прикрив її дерном. Потім він пішов.

Та, Боже ти мій Господи, може ж він ще повернеться? Ні, він був чимось зайнятий у повітці, видно, роботи мав по саму зав'язку.

Від здивування мене аж пересмикнуло, і стало якось не по собі. У землю поховано дитячий труп, і то було все. Ніякої церемонії, ніякого відспівування. Люди, до яких я потрапив, були молоді, але, не знаючи мови, годі було довідатися, до якої церковної общини вони належали.

А загалом я не мав на що нарікати. Там усе було доглянуто — будинок і обійстя, коні й корови, була чудова земля, і жодної

дитини. Мої обов'язки були прості, господар сам доїв корів і порав худобу, мені лишалося працювати на полі; ну, а щодо моєї господині, то вона була пухненька, як пампушка, ще й реготуха. Вона навчила мене багатьох англійських слів, до того ж відвела мені кімнатину з вікном та ліжком. Дивні то були люди, якось вони надумалися зважити мене на безмені, але під вагою мого тіла безмен зірвався з гачка й ударив по голові. Я не розумів, навіщо то їм здалося, але вони пораділи, мов діти: мовляв, он як я в них погладшав. Якщо моїй господині треба було продати в місті масло та пшеницю і щось купити, я, бувало, її туди відвозив.

Коли минула весна, господар вирішив затримати мене надовше, тож я лишився до жнив. Було то, певно, десь 1880-го або 1881-го. Я знайшов там спокій і затишок і став звикати до тих людей. Вони обоє були німецького походження на прізвище Шпеар. Коли я від'їздив, ми міцно потисли одне одному руки.

Потім мене підстеріг інший чоловік, що запропонував мені роботу на цілу зиму — стругати шпали для залізничних колій. Я побоявся прийняти ту пропозицію. Тоді чоловік напосівся, щоб я взяв у нього в оренду його невеличку ферму. Коли я відхилив і цю пропозицію, він захотів продати мені в кредит пару коней і фургон для перевезення вантажів. У нього було стільки всіляких пропозицій, що я ледве від нього відкараскався.

Одного дня мені запропонували в міській крамниці місце посильного. Я на те погодився. Я розносив по місту за вказаними адресами пакети і коробки, а тоді повертався до крамниці. То була найбільша крамниця в тому місті, за прилавками працювало багато людей. Її власника звали Гарт, він був англієць. Ми продавали все на світі — від зеленого мила до шовкової білизни, консервів, наперстків і поштового паперу. Тепер мені довелося вивчити назви всіх наших товарів, і мій словниковий запас значно поповнився. Згодом власник призначив на моє місце посильного іншого чоловіка, а мені дав посаду продавця і поставив за прилавок. Я ходив тепер із накрохмаленими комірцями і в лакованих черевиках, найняв собі в місті кімнату і обідав у готелях. Фермери, з якими я познайомився раніше, не могли надивуватися, як швидко я досяг успіху. Молоденька Бриджит із тієї ферми також заходила до крамниці і бачила, як я змінився, тепер вона, мабуть, до самої смерті шкодуватиме, що знехтувала мною. Хтозна.

Я добре розумів, що їй хотілося, аби я вийшов із нею надвір поговорити, того вона й спитала:

— Любий Нуте, чи не міг би ти бути таким ласкавим і принести мої пакунки?

— З великим задоволенням! — відповів я. Звичайно, я міг би

натякнути новому посильному, що є робота, але сказав: «З великим задоволенням!», і то була чудова відповідь. Я сам виніс її пакунки і поклав у фургон, а потім, змахнувши з костюма пилинки, чемно спитав про ферму, її матір і фіна. Так от, фін поїхав, урожай зібрали. Але її мати більше не хотіла надсаджуватися роботою на землі, вона вирішила продати ферму, перебратися до міста, відкрити кондитерську і продавати там шоколад, тістечка та газовану воду. Молоденька Бриджит просто сяяла від радості, вони вже надивилися для своєї кондитерської невеличку занедбану будівлю, цебто повітку, яку можна буде облаштувати під кондитерську.

Аж ось у крамницю заходить мій приятель Патрик, або ж Пат, ірландець, трохи старший за мене, шукач пригод, вірний товариш і славний хлопець. Пат так само, як і я, наймав у місті невеличку кімнатину на горищі, ми з ним часто вели всілякі балачки, обоє тужили за батьківщиною і мріяли повернутися додому, тільки-но заробимо грошей.

Пат, мабуть, у себе на батьківщині будував будинки, і тепер не мав нічого проти того, щоб його називали архітектором. Він обчислив розміри кондитерської до найменшого дюйма і мав намір докласти всіх зусиль, щоб себе не зганьбити. Він придбав дошки та стіл, а в моїй крамниці накупив цвяхів і картону. І потім сумлінно заходився працювати.

У нас із ним було багато спільних справ, бачилися ми щодня, часом у разі потреби виручали одне одного грошима, а ще — обмінювалися книжками. Щоправда, з нашого взаємного обміну книжками виходив пшик, бо я не так добре знав англійську, щоб читати Пейнову «Age of Reason[50]», а він не міг зрозуміти «Марію Ґруббе» Є. П. Якобсена[51], яку я купив у Чикаґо. То були дні молодості, коли нам доводилося спинатися на ноги і тяжко трудитися, але ми ні на мить не забували, що хотіли б поїхати з цієї країни додому, а ще ми плакали на самоті й жаліли один одного.

Подумати лишень, що Бриджит не кинулася ниць на землю і не застогнала з відчаю, як продавали її рідний дім! А там же була вузенька стежина, що вела до лісу, і на деревах у лісі були пташки, яких вона покинула. Окрім того там була весна, квіти, дощ у небі, легіт вітру в житі у літній день — невже Бриджит про все це забула? А ще там був потічок, що так привітно жебонів, збігаючи кудись у долину, тепер і його продано. Боже ти мій милий, Отче пресвятий, струмок — продано! Будинок немовби поринає в роздуми, він розуміє, що сталося, його непофарбована дощана стіна дивиться їй услід. Дівчині годилось би припасти щокою до тієї стіни і ніколи її не покидати.

— Ми не розуміємо тутешніх людей, — каже Пат. — Тому нам тут дуже незатишно. Я працював торік на одній фермі у Вайомінґу. Господар уважно вивчав рекламні плакати і репродукції, які отримував поштою, і одного дня прийшов і сказав: «Я їду!» Тоді зібрав усю родину і поїхав на Флориду. Лишив свою ферму в Вайомінґу і подався на Флориду.

— Атож, Пате, нам не збагнути тутешніх людей. Ми звідси махнемо додому.

— Але Бриджит — мила дівчина, — каже Пат.

— Що ти маєш на увазі? — питаю я.

— Вона мила дівчина. Я нині працюю в неї та її матері. Ти не знаєш Бриджит. Вони лаштуються відкрити кондитерську.

— Он як! — вигукую я.

Але з того дня я трохи засумнівався в Патові та в його бажанні повернутися на батьківщину. Ми далі вели про це довгі розмови. Атож, Пат із таким самим завзяттям говорив, що хоче повернутися додому, в свою Ірин[52], і перебирав у пам'яті всі її приваби й визначні місця. Там на десятки кілометрів простягалися зелені луки, де паслися корови та вівці, а церков і замків було стільки, що ніхто не міг полічити.

Я сидів, слухав і кивав головою: мовляв, у нас також усе це є.

Але Пат, добряче розходившися, заявив, що жодну в світі країну не можна порівняти з Ірин, де через десять чи двадцять графств до самої Атлантики тягнуться довгими рядами гірські пасма. Там є повноводі річки, великі міста і глибокі озера, де плавають пароплави, а ще там відбуваються процесії на чолі з кардиналом.

Я весь час кивав йому головою і казав, що і в нас усе те є. Отак ми собі сиділи та й вихвалялися своїми батьківщинами. «А в нас Ґальгепіґґен[53], — сказав я. — І Ломсеґґен, — тоді пояснив: — Біля Ломсеґґена стоїть церква, у якій я 1873-го року приймав конфірмацію».

Те, що могло б зворушити камінь, Пата не зворушило. Він розійшовся ще дужче і тріскотів, як заведений. Він згадав якогось ірландського винахідника, що винайшов літак. Атож. А ще він став розбалакувати про базальтові печери в Антримі — він казав, що сам родом із Антрима — і що ті печери доходять до центру землі. Якийсь піднесений патріотизм та й годі. Він розводився про нафтові родовища, трояндові сади і про рибалок, що сидять пліч-о-пліч на берегах усіх тих річок і ловлять рибу на мух...

— Ха-ха-ха, ловлять рибу на мух, — мовив я.

Очевидно, він нічого не чув про те, як ловлять рибу в нас, про Лофотенські острови і Фінмарк.

— Атож.

Окрім того, ми маємо все інше. Невже нічого не варті наші велетенські ліси та водоспади? А бодай тобі заціпило, Пате. Хіба не ми відкрили Америку на п'ятсот років раніше за Колумба? А хіба не наші землі простягаються аж до кордонів із Росією?

— З Росією? — недовірливо перепитав Пат.

Як так, то й так. Та головне, що ми обоє знов затужили за батьківщиною. Хоч я й сумнівався в Патові.

Сумнівався в Патові? Хіба він не трудився тут до сьомого поту? Хіба не жив у кімнатині на горищі, яку освітлювала маленька гасова лампа? Його родина мала б про це знати, його батько й мати мали б про це знати! Але йому не хотілося нічого писати і розказувати. Адже він мав удома в стайні двох верхових коней, а тут — похилу стелю з невеличким віконцем, яке можна відкривати, піднявши вгору металеву раму.

— У тебе справді є вдома верхові коні?

— Чого це тебе дивує? Ти знаєш, скільки вікон у нашій головній будівлі? Куди більше, ніж у всьому цьому місті. А коли я визираю з вікна у похилій стелі, то бачу лише мотузки для білизни на пустищі. Коли б ти знав, який я сердитий на ті мотузки! Їх так мотає вітром, що білизна весь час теліпається туди-сюди, і це в той час, коли мені треба сидіти за кресленням і ніде не помилитися в обчисленнях. Але я витримаю це все ради Бриджит, оскільки Бриджит — мила дівчина.

— Як же ти поїдеш додому, коли зв'яжеш себе з тутешньою дівчиною?

— Візьму її з собою, — відповів Пат.

— Візьмеш її з собою?

— Ага. Думаєш, я її покину? Тоді ти погано мене знаєш. Заберу її з собою і квит.

— Побачимо, — мовив я.

Але потім усе пішло шкереберть. Гірше вже не могло й бути.

Ті мотузки на білизну належали пекареві Клейсту, що мав на пустищі ще й свою пекарню. Однієї ночі Пат ви — йшов надвір, познімав усі мотузки і акуратно поскладав їх долі. Але вранці зчинилася буча. Клейст був австрієць із Відня, великодушний чоловік середнього віку, але він не міг змиритися, щоб із нього кепкували. Чоловікам довелося серйозно поговорити, і Пат пояснив, що зовсім не мав наміру кепкувати, йому просто урвався терпець.

— Ти не зносиш дивитися на мої мотузки? — спитав Клейст.

— Так, — відповів Пат.

— Ха-ха-ха, — засміявся австрієць, сприймаючи цю витівку за кепкування, а потім знов поприв'язував мотузки.

Однак те, що сталося далі, було серйозніше за цей жарт.

Так збіглося, що саме тоді молоденька Бриджит із ферми пішла до пекаря в учениці. Вона хотіла навчитися випікати всілякі тістечка, кренделики, віденські булочки і пундики для своєї кондитерської. Мати й дочка таки мудро придумали, бо нічого від того не втратили, спершу їхні справи йшли як по маслу, і навіть Пат не мав що казати.

Але поступово все почало йти навкосяка.

Кондитерська вже працювала й мала чималий успіх. Архітектор Пат перетворив повітку на будинок, він обладнав там не лише вітальню, де можна було посидіти за склянкою фруктової води і шоколаду, а й прибудову для кухні та пекарні, о так, а нагорі — ще й кілька приватних кімнаток для матері й дочки.

Пекар також заслуговував віддяки за свої послуги, але він не знав міри. Очевидно, йому треба було вчасно стриматися. Та він був ще доволі молодий. Його діти були дорослі й жили своїм життям, тож він і зацікавився цією молоденькою красивою дівчиною, яка хотіла навчитися його ремесла і виявилася дуже тямущою; у кожнім разі він допоміг установити в прибудові величезну плиту, де було багато місця для дек і духовок, і перетворив ту прибудову на пекарню.

І все було б добре, та старий ловелас заходився прати одяг Бриджит. Адже у його просторому підвалі завжди була гаряча й холодна вода, і коли він прав свої замащені тістом халати, то захоплював і одяг Бриджит. Він розумів, що в неї обмаль грошей на пральню, і йому хотілося їй допомогти, але він не знав у тому міри. Пат просто збісився. Адже пекар Клейст прав фартушки, нагрудники й носові хустинки, які не могли належати чоловікові...

До того ж вивішував сушитися все те на мотузках на пустищі!

Пат прийшов до мене в крамницю й попросив піти з ним. Він був блідий, як мрець.

— Тобі треба найняти кімнату десь в іншому місці, — порадив я йому.

— Чого це ти так думаєш? — спитав Пат. — Таж мені звідси усе видно.

Ми подалися до пекаря, оскільки Пат надумав купити пустище, хоч у нього не було грошей, до того ж і Клейст не збирався нічого продавати.

— Яка тебе муха вкусила? — спитав Клейст. — Я вивішую сушитися випраний одяг. Мені цілий день треба бути в чистому білосніжному вбранні, невже ти не розумієш?

— Ти знай вивішуєш бабське манаття, — сказав Пат і додав: — Свиня.

— Тебе дратує бабське манаття? — спитав Клейст.

— Дратує, — відповів Пат.

— Ха-ха-ха, — гучно зареготав австрієць.

Утім Пат був зовсім не здатен захищати своє, він просто стояв, і в нього тремтіли губи. Та за якусь мить він грізним голосом прогримів своєму недругові погрозу: мовляв, він буде мститися, цебто, напише про весь цей безлад своїй родині в Ірин, заявив він, а його родина дворянського походження.

Патові слова не справили великого враження на Клейста, він мовби отетерів, потім похитав головою і пішов.

— Тобі треба переїхати, — сказав я Патові. — Ти ж бачиш, що нічого з цього не вийде.

— Я не переїду, — відрубав Пат.

Атож, звичайно, ні, він ще не повністю здурів, не зовсім утратив глузд! Мені було страшенно прикро за нього, і я йому про це сказав. Хіба можна було збагнути нову грань Патової душі? Я помічав тільки його смішне відчайдушне кохання, а дворянство... що то, власне, таке? Може, в Ірландії воно означало щось гарне, але я не знав, що саме. Я посміявся з Патового кохання до тієї зграбненької доньки фермерів, через яку він просто божеволів.

— Я за неї голову покладу, — випалив він.

Це було занадто.

— Але ж ти дворянин, — сказав я навмання.

— Я не дворянин, це моя мати дворянка, — пояснив Пат.

Він вийняв із кишені листа й показав мені зворотній бік конверта, де стояв штемпель із якимось зображенням у зеленій емалі. Пат назвав його дворянським гербом, — як не глянь, а для мене в тому було щось марнославне. Оскільки я нічого не розумів, то мусив мовчати, хоч трохи спантеличився. Але щодо його двох верхових коней я все-таки пустив шпильку.

Він відповів:

— Любий Нуте, ти нічого не тямиш у таких речах. У нас є маєток, то чому б мені не мати двох верхових коней?

Тепер я ще більше втратив будь-яке розуміння.

Але відтоді Пат цілі дні проводив на горищі, визираючи у вікно, і не зводив погляду з випраного манаття, що висіло на пустищі. Він геть сказився, ревнощі їли його, як іржа, і, здавалось, це ніколи не минеться. Я сміявся з нього, але йому було однаковісінько. Він лукаво поблискував очима, мовляв, його ніхто не пошиє в дурні, нехай там з'явиться ще більше жіночого манаття, від нього ніщо не сховається.

Дурень набитий.

Це тяглося доти, доки пекар Клейст навчав молоденьку Бриджит свого ремесла, але одного дня він заявив, що вона вже все вміє і сама може пекти тістечка для своєї кондитерської. Отоді

все й закінчилося.

Виявилося, цей немолодий, великодушний пекар Клейст із Відня був не якийсь там підступний ловелас, а майстер свого діла, до того ж він пишався своєю старанною ученицею. А ще виявилося, що його не цікавили ті десять доларів, які йому належало брати за науку, навпаки — він навідріз відмовився від них. У нього в місті була власна непогана крамниця, з якої він чудово жив. І тепер, коли збігло чимало тижнів і місяців, пекар Клейст із головою поринув у свої щоденні клопоти, мовби нічого й не було.

Але з Патом сталися великі зміни: він більше не кохав Бриджит. Як то було дивно! О, просто дуже дивно: він більше не кохав Бриджит!

Він — той, що так мордувався, що був уражений у саме серце і ще недавно ладен був за неї померти, — як можна було це розуміти? А дуже просто: йому більше не було до кого і не було до чого її ревнувати, ніщо не ятрило йому душу, його запал вивітрився, його шаленство минулося.

Сердешний Пат, він схуд і змарнів, оскільки не мав часу поїсти, його вахта біля вікна на горищі не давала йому змоги кудись відлучатися, але він за короткий час оговтався, звів голову й випростався. Патові це вдалося.

Ми разом подалися в кондитерську. Пат нічого не казав, нам подали шоколад і тістечка, за що ми заплатили. Патове кохання згасло, натомість він став натякати, що йому повинні заплатити. Мати й дочка страшенно здивувались. Він дуже змінився, таким вони Пата не знали.

Заплатити? Он як. За роботу? Що ж. А може, він перебереться до них жити, в одну з тих кімнатин, які він облаштував нагорі?

Пат похитав головою.

Гаразд, але навіщо він тоді їх там натулив?

— Мені потрібні мої гроші, — заявив Пат. — Я їду в Вайомінґ.

Як же їм не хотілося йому платити! Бриджит, мабуть, пручалася найбільше, вона була так розбещена приятельським ставленням до неї пекаря Клейста, що стала пащекувати.

Я розгнівався на неї, подумаєш, грамотійка! Тепер походжає собі по місту в модних сукенках, а тоді, як продавали батьківську хату, навіть не засмутилася. Ні, недобра вона людина.

— Якось я проходив повз Ларсенову майстерню, — сказав я. — Твоя масничка досі там стоїть.

— Що-що?

— Твоя масничка. Ти її не забрала.

— Мені вже ніколи... моя масничка... мені вона не знадобиться... можеш її забрати, Нуте. Ха-ха-ха.

— Ти ж мені щось даси за те, що я сходжу по неї? — спитав я.

— Цить, Бриджит, — мовила мати.

— Мені за роботу належить 240 доларів, — заявив Пат.

Мати й дочка сплеснули руками. Ми довідаємося, скільки платять за таку роботу, сказали вони, але присоромили Пата. О, вони знали, що казати, бо на все те піде купа часу, а йому потрібні були гроші. Зрештою він таки згодився на половину суми, аби тільки отримати гроші на руки.

— Шахрайки! — сказав Пат.

Я принаймні був дуже задоволений тим, що він позбувся Бриджит, і ми знов заходилися обговорювати своє майбутнє. Наближалася весна, і нас тягло вернутися додому. Щодо мене, то я мав намір звільнитися з крамниці, я жив тут третій рік, але платня була така мізерна, що ні на що не вистачало. Тепер я надумав податися на захід, у прерії, там мене будуть годувати, і я не витрачатиму ні гроша.

— З цього також нічого доброго не вийде, — сказав Пат. — Я поїду в Вайомінґ.

— А що ти там робитимеш?

— Там і побачу. Я можу продати ферму, ти ж знаєш.

— Яку ферму?

— Ту, де я працював.

— Як це продати? Хіба то твоя ферма?

— Ага, адже господар її покинув і виїхав до Флориди.

Я ошелешено дивився на нього і думав: «То через те вона тепер твоя? Пате, Пате, який же ти дивак, літаєш десь у небесах, і тепер ось знов збиваєш мене з пантелику!»

— Я неодмінно її продам, — сказав він.

— То ти, мабуть, маєш на це право, — зауважив я. — Тобі ж господарі не заплатили.

— Атож, — ухопився Пат за мої слова.

— Все зрозуміло. Ти трудився там з ранку до ночі й дідька лисого за те отримав.

— Так, — сказав Пат.

Я кивнув головою — мовляв, для мене це очевидно.

— До того ж ти там так довго працював, може, й більше року...

— Півтора року, — вточнив Пат.

— Ну от. Виходить, немає жодної перешкоди, я радий, що ти мені це розповів. Не забудь дати мені свою адресу, перш ніж поїдеш.

Коли Пат поїхав, мені в місті стало ще незатишніше. Він був незамінний товариш, і мені його бракувало. Я кілька разів йому писав, але відповіді не отримав. Може, в нього не було часу, а

може, збирався від'їздити додому. Наприкінці мого перебування в місті добродій Гарт запропонував мені пристойну надбавку, якщо я захочу лишитися. Але то було запізно. Я подався на ферму Делрамплів у Долину Червоної Річки і пробув там до кінця жнив.

***

Здається, сьогодні минає три роки, як мене заарештували. Ось я й сиджу.

Це ніяк не вплинуло на мене, моя хата скраю. Все сталося несподівано, і я не хочу більше про це говорити. Я навчився мовчати.

Ми всі прямуємо в країну, до якої кожен потрапить у свій час. Ми туди не поспішаємо, збираючи дорогою всі несподіванки. То лише дурні нарікають на Всевишнього і називають ті несподіванки гучними словами, вони куди витриваліші за нас і їх не можна уникнути. О, любі мої, які вони витривалі й неминучі.

Довгий час у нас по-літньому тепло, до 23 градусів у затінку. Зненацька все змінилося, і небо стало прозоре, як шкло, і застигле. Уже ніч, та я виходжу надвір подивитися, як там. Сьогодні повня, але місяця немає. Чого це так? Всюди тихо, ніде ані комарика. За дві години я знов виходжу надвір і бачу краєчок місяця над верхів'ям дерев.

Мабуть, у цьому немає нічого незвичайного, зовсім ні, але мене все-таки щось бентежить. От якби я дві години тому стояв на високому горбі, то побачив би, як із моря виповзає місяць, схожий на мокру позолочену медузу.

О, який я став дурний через свої обмежені розумові здібності!

Певна річ, я маю склероз, але це також не впливає на мене, моя хата скраю. Коли мене заносить, я називаю свою недугу подагрою. Уже більше року, як я закинув ціпок. Навіщо мені ціпок? То просто було моє дивацтво, схоже на те, коли носять капелюха набакир абощо. Хіба я спирався на ціпок? Ні. Він був для мене товаришем, не більше. Коли ми падали, то завжди опинялися далеко один від одного в снігу.

Чого іще можна очікувати від товаришів?!

Але, звичайно, моя подагра страшенно мені дошкуляє. Я нічого не чую. Атож. Але те, що нічого не бачу, гірше. Я більше не можу читати газет, жоднісінької сторіночки. Ось так. Утім, я й тут передаю куті меду, я непогано читаю, коли газету освітлює ясне сонячне проміння.

У нас у Нурлані тих, хто погано бачив, але міг розрізняти дорогу, називали ходячозорими. Коли об'явилася Марен Марія

Х’єллсен, вона ще була ходячозора, хоча ходила з ціпком і була дуже немічна. Марен Марія була загадкова особа, ніхто нічого достеменно про неї не знав, але подейкували, що колись вона була красуня, батько її був капітан чи щось таке, але це лише здогадки, сама вона нічого не розповідала. Усі вважали, що вона походить зі знатного роду, оскільки прізвище мала Х’єллсен, і нікого з таким прізвищем у наших краях не було. Мандрувала вона з хутора на хутір із єдиною метою: випросити жувального тютюну, щоб угамувати зубний біль. Замолоду Марен Марія так звикла до тютюну, що не могла без нього обійтися, жувала його, як матрос. А яка ж вона була бридка й безсоромна! Хоч мала напрочуд красиві, як у панночки, руки. Я дивився на ті руки з подивом: шкіра пожовтіла, а самі такі тендітні й ніжні, не звиклі до роботи, весь час брудні, але настільки красиві, що погляду не відвести.

Урешті-решт Марен Марію помістили в тутешній притулок для бідних, тоді їй було, либонь, сімдесят чи вісімдесят років. Окрім того, вона й далі снувала між хуторами своїми звичними маршрутами без повожатого, вона до смерті лишалася ходячозорою.

Як добре так довго бути ходячозорим.

***

Івана Купала 1948 року.

Сьогодні Верховний суд виніс вирок, і я завершую свої записи.

Кнут Гамсун
Слово подяки на бенкеті з нагоди вручення Нобелівської премії [54]

Пані та панове!

Я навіть не знаю, що мені робити — настільки зворушило мене таке визнання! Воно підносить мене до небес, я не чую землі під собою, у мене просто голова йде обертом. Мені зараз нелегко, сьогодні в Стокгольмі я обважнів від слави та багатства, я стою там, де стою, але вшанування моєї країни, у грудях якої дзвенить «Так, ми любимо[55]...», огорнуло мене хвилею, що збиває з ніг.

Однак мені це анітрохи не зашкодить, бо ж і раніше, у благословенні дні молодості, траплялося таке, що збивало мене з ніг. З ким із молодих не буває такого? Хіба що з молодими консерваторами, вони народилися старими, їх ніколи ніщо не переймає. Найгірше — коли молоді люди потрапляють у полон недбальства та нігілізму. Боже ти мій, те, чого ми зазнаємо в житті, час од часу збиває нас із ніг. Ну й що? Ми лишаємося там, де ми є, це анітрохи нам не шкодить.

Але я стримаюся від повчань перед таким добірним товариством, як ваше, — а надто після того, коли вже велика наука сказала своє слово. Невдовзі я сяду на місце. Але сьогодні в мене як-не-як великий день: з вашої ласки мене обрано з-поміж багатьох і вшановано лаврами! Від імені своєї країни я хочу висловити подяку Шведській Академії і Швеції за честь, яку мені виявили. Сам же я схиляю голову під ваготою високої нагороди. Я гордий тим, що Академія вирішила, ніби моя шия достатньо міцна, щоб подужати цю нагороду носити.

Нещодавно вельмишановний доповідач наголосив, що в мене свій стиль письма, це, напевно, все, на що я можу претендувати. Хоча я вчився у всіх, — а хто з нас не вчиться у всіх?! Я багато чого навчився у шведської літератури, передусім у сучасних шведських поетів. І якщо я нині трохи знайомий з літературою і міг би назвати низку імен, то мені хотілося б сказати тут щось дуже гарне, зважаючи на доброзичливі висловлювання на мою адресу Але ж у мене нічого путнього не вийде, крім недоладної балаканини. Адже я вже немолодий, мені бракує сил.

Що насправді мені хотілось би зробити цієї миті, коли довкола стільки світла і таке надзвичайне зібрання, то це обдарувати кожного з вас квітами, віршами і всілякими гостинцями, знов бути молодим і красуватися на хвилі

популярності. Ось чого мені хотілося б з нагоди цієї неабиякої події, бодай ще раз. Однак я вже не наважуся на таке, щоб не виставити себе на посміховисько. Сьогодні в Стокгольмі я обважнів від слави та багатства — ще б пак, але мені не вистачає найважливішого, і єдине, чого мені не вистачає, то це молодості. Поміж нас немає нікого настільки старого, хто не пам'ятав би її. Нам, старшим, годилося б відступити, але вчинити це гідно.

Незалежно від того, що я цієї миті маю робити, незалежно від того, що було б доречніше — я підіймаю свій келих за молодь Швеції, за молодь загалом, за все молоде в житті!

Додаток
Судова постанова у справі Гамсуна

19 грудня 1947 року

У відповідності з судовою постановою від 16 травня 1946 року Комітет з відшкодування завданої під час війни шкоди від імені норвезької держави засуджує Кнута Гамсуна до виплати норвезькій державі 500 000 крон, а також до сплати судових витрат.

Підставою для такого рішення суду є наступне:

«Нашунал Самлінґ» своєю злочинною діяльністю <…> завдала норвезькій державі шкоду, визначену Міністерством фінансів у 280 мільйонів крон.

З цієї суми Комітет від імені норвезької держави постановляє відшкодувати 500 000 крон за рахунок Кнута Гамсуна.

Підставами для такого рішення є наступне:

Кнут Гамсун зареєстрований у картотеці «Нашунал Самлінґ» під числом 26 000, 22 грудня 1940 року. Гамсун стверджує, що ніколи не подавав заяви про вступ до лав НС, але визнає, що завжди підтримував цю партію і вважав себе її членом і в анкеті НС від 15 січня 1942 року письмово підтвердив свою приналежність до партії Квіслінґа.

Гамсун у газетних статтях — «Чому я став членом НС» в «Ґримстад Адреслтіденґ» від 30 січня 1941 року і «Я не боюсь за долю Норвегії Відкуна Квіслінґа» в «Вестландске Тіденс» від 23 жовтня 1941 року — офіційно визнавав своє членство в НС. Зміст цих статей було повторено в «Дойче Цайтунґ» від 23 жовтня 1941 року.

Крім того, Гамсун у низці статей зробив усе можливе, щоб підірвати волю народу до опору, вчиняючи нападки на наш законний уряд і наших прихильників, підтримуючи окупаційну владу і закликаючи норвежців до участі у війні на боці ворога.

Також в інтерв'ю Гамсун закликав до підтримки ворога. 23 червня 1943 року відбулася зустріч Гамсуна з Гітлером у ставці останнього. Цій зустрічі передував конгрес преси у Відні, де було проголошено промову Гамсуна, повну нападок на ненависну йому Англію.

Кнут Гамсун народився 4 серпня 1859 року. За професією — письменник. Одружений. Утримує дружину.

Суд цікавить, наскільки причетний Гамсун після 8 квітня 1940 року до антидержавної діяльності «Нашунал Самлінґ», що матиме значення для постанови вироку.

Оскільки сам Гамсун заперечує своє офіційне членство в «Нашунал Самлінґ», суд вважає за потрібне зібрати фактичні відомості з цього питання, які й подаються нижче.

Гамсун справді ніколи не надсилав ніяких заяв про прийняття його в члени «Нашунал Самлінґ». Але в картотеці партії він значиться під числом 26 000 і приписаний до Риґоландського і Аґдерського районного осередку 41 округу Ейде. Це число зареєстроване 22 грудня 1940 року і надалі залишалося особистим числом Гамсуна. В жовтні 1941 р. Гамсун заповнив анкету прес-бюро «Нашунал Самлінґ» і відповів, до речі, на запитання про те, що спонукало його стати членом партії. Цю відповідь було надруковано в «Ґримстад Адреслтіденг» 14 жовтня 1941 року під назвою «Чому я став членом «Нашунал Самлінґ».

15 січня 1942 року він заповнив і відіслав анкету місцевого відділка партії в Арендалі. В анкеті є, зокрема, запитання про те, чи був він раніше членом «Нашунал Самлінґ».

Це запитання Гамсун оминув, але на наступне — «Якщо «так», то коли вступили до партії?» — відповів: «Я не вступав до партії, але завжди був людиною Квіслінґа». В анкеті також були запитання про особистість, приналежність до масонських лож, про єврейське походження і т. д. Ця анкета була своєрідним проханням про прийняття в члени НС. Гамсун був присутній на деяких партійних засіданнях у Ґримстаді, але сумнівно, що мав з того користь — через свою глухоту.

Одного разу, під час війни, голова відділення партії в Ґримстаді вручив йому знак НС, що його Гамсун носив до кінця війни. Членський квиток, ймовірно, йому не вручали. У будь-якому разі Гамсун особисто його не отримував. Членські внески не платив також.

Суд вважає, що в грудні 1941 року Гамсун був прийнятий у члени НС без його особистої на те згоди. Поза сумнівами, що в той час вступити до партії було досить легко. При наступній перереєстрації й була надіслана анкета, про яку йшлося. Після її заповнення партійне керівництво вважало питання про членство Гамсуна вирішеним.

Для самого Гамсуна ці формальності не мали значення. І він не міг не знати, що у партійних колах його вважали одним зі своїх прибічників. Якщо не одразу, то вже після появи статті «Чому я став членом НС», в якій він на увесь загал заявив про свою приналежність до партії Квіслінґа. І коли надалі йому була надіслана анкета і він заповнив її, він мав розуміти, що його вважають членом партії.

Гамсун дозволив надрукувати статтю, в якій повідомив про свою підтримку Квіслінґа і «Нашунал Самлінґ».

У статті, яка була надрукована у «Вестландске Тіденс» від 31 березня 1943 року під заголовком «Я закликаю студентів приєднатися до нас», він пише: «Більше двох років уже говорять, і пишуть, і демонструють, і доводять, що «Нашунал Самлінґ» означає для нашої країни і що ми повинні зробити, аби стати вільним і великим народом у Європі нового порядку — так невже наші студенти не почули цих закликів?.. Невже наші студенти не засвоїли те, що глава нашого уряду Квіслінґ і всі наші міністри роками нам вдовбували?» Крім того, 17 травня 1943 року були надруковані, в тому числі й у «Фрітт Фолк», поздоровлення Гамсуна на адресу НС у зв'язку з десятилітнім ювілеєм партії.

Суд більшістю голосів (2 голоси) вирішив, що Гамсун несе відповідальність за свої дії і виступи на підтримку НС, починаючи з січня 1942 року. <…> Головуючий суду вважає сумнівним той факт, що Гамсун офіційно вважався членом НС. Головуючий не має у своєму розпорядженні переконливих доказів того, що Гамсун надсилав прохання про прийняття його в члени партії або вважав себе членом партії. <…>

Гамсунові було відомо, що Норвегія з 1940 року і до кінця війни була окупована німцями, які вважалися ворогами нашого народу. Йому було також відомо, що король Норвегії та уряд перебували в Лондоні й звідти здійснювали керівництво військовими діями після того, як змушені були покинути країну. Йому було також відомо про рух Опору і загибель норвезьких патріотів. Він цілком був свідомий того, що, приєднавшись до партії Квіслінґа і здійснюючи пропаганду на підтримку німців, допомагав ворогам Вітчизни.

Тому суд більшістю голосів визнає Гамсуна винним у шкоді, заподіяній країні Квіслінґом і його партією під час управління країною з січня 1942 року. Саме з цього часу членство в «Нашунал Самлінґ» вважається злочином. <…>

Вже у своєму відкритому листі до редактора «Нашунен», датованому 23 квітня 1939 року і надрукованому у «Фрітт Фолк» 1 травня 1940 року під заголовком «Уряд Нюґордсволда», Гамсун виступає проти норвезького уряду і оголошеної ним мобілізації. Він пише: «Уряд віддав наказ про мобілізацію і втік. Він знав, що ми не можемо захистити себе, але віддав наказ про мобілізацію і втік. І тепер норвезька молодь гине за уряд. Але нам є чим зайняти молодих людей, крім як змусити їх узяти участь у сільськогосподарських страйках і вмирати за уряд Нюґордсволда».

4 травня 1940 року у «Фрітт Фолк» з'являється стаття Гамсуна «Норвежці», в якій він закликає норвезьких солдатів «кинути гвинтівки і повернутися додому». Заклик підписаний Кнутом

Гамсуном. Суд не розуміє, яким чином Гамсуна можна вважати невідповідальним за статтю, яку він сам написав.

У листі Віктору Могенау від 17 серпня 1940 року, за згодою Гамсуна надрукованому у «Фрітт Фолк» 28 вересня, він знову висловлює думку, що з боку уряду було хибним кроком оголошувати мобілізацію. Він пише: «А що, якби ми виступили з протестом? Я маю на увазі не якийсь конкретний випадок, а загальну політику уряду. Ми повинні були зупинити німецьку міць? Що якби вибрані офіцери й солдати пішли до короля і його уряду і довели б їм, що вони ідіоти й злочинці?..

Депутати стортингу, які обрали самі себе, звертаються до короля без королівства і без країни, чи не буде він милостивий повернутися до Норвегії. Ні, не буде. І всі заспокоюються. Невже у вас немає сил для прийняття рішень?»

В тому самому листі Гамсун пише, що необхідний новий уряд на чолі з Квіслінгом.

У низці газетних статей під час окупації Гамсун неодноразово виступав на підтримку Німеччини та уряду Квіслінга і вчиняв нападки на союзників Норвегії. В статті від 30 січня 1941 року в «Гримстад Адреслтіденге» він висловлює впевненість у тому, що всі зміни в країні підуть на користь Норвегії й Німеччині і що «незабаром на Півночі настане розквіт культури, побудованої на німецьких поглядах і переконаннях» <...>

13 червня 1944 року Гамсун висловлює переконаність у тому, що Німеччина збереже свої позиції на Західному фронті після вторгнення до Франції і що це єдиний порятунок для народів Європи.

Кажучи про пропагандистську діяльність, яку Гамсун провадив на захист ворога, не можна не згадати його поїздки влітку 1943 року до Відня на конгрес націонал-соціалістичної преси, влаштований «Об'єднанням національних журналістських спілок», в якому брали участь провідні журналісти Німеччини і окупованих німцями країн. Поїздка була здійснена з ініціативи головного редактора «Фрітт Фолк» Ріховда, який також брав участь у конгресі. Ріховд виголосив промову, що була спеціально для цього випадку написана Гамсуном і містила в собі агресивні нападки на Англію. Поїздка Гамсуна була широко висвітлена в нацистській пресі й використана з пропагандистською метою, що повинен був передбачати Гамсун.

Під час перебування у Відні Гамсун літаком здійснив поїздку до Гітлера, він вимагав прибрати з Норвегії Тербовена, оскільки останній не подобався норвежцям і мав намір перетворити Норвегію на німецький протекторат. Взаєморозуміння з цього питання не сталося.

При визначенні вини Гамсуна і шкоди, якої його діяльність заподіяла Норвегії, особливу увагу слід приділити тому факту, що він був усесвітньо відомим письменником і одним з найвидатніших діячів норвезької культури. Завдяки своєму літературному і економічному статусу, а також авторитету серед норвежців поведінка Гамсуна великою мірою була показовою для його співгромадян і слугувала взірцем для інших, чого сам Гамсун не міг не розуміти.

З приводу поведінки і переконань Гамсуна суд вважає за потрібне зауважити, що він поводився виходячи зі своїх особистих поглядів, не беручи до уваги обов'язку вірності державі й поваги до законів країни. З ранньої юності Гамсун був прихильником Німеччини. Англію ж завжди ненавидів. У нього поступово виникла ідея Європи, вільної від впливу Англії. І коли німці вдерлися в країну в 1940 році, він одразу побачив у цьому можливість здійснення своєї мрії. Він одразу прийняв план Німеччини про включення великої й вільної Норвегії у великий німецький союз. Схожі переконання мав і Квіслінґ, тому Гамсун вважав природним наслідувати йому. Природним є й те, що Гамсун сам повинен нести відповідальність за власні дії, коли вони стали суперечити чинним законам.

Відомо, що останні роки Гамсун з причини своєї глухоти та інших обставин жив дуже ізольовано. Під час війни він змушений був звертатися до газет, аби знати, що відбувається в країні. Він був позбавлений інформації, яка могла б викликати в ньому підозру в правильності його дій. <…>

Гамсун використовував свій вплив, щоб пом'якшити долю політичних в'язнів або врятувати їх.

Він завжди відгукувався на прохання про допомогу… надсилав безліч клопотань про помилування, у тому числі й Гітлерові. Ми виходимо з того, що арешти й смертні кари справляли на Гамсуна тяжке враження і стаття «Знову!», яка з'явилася взимку 1943 року, повинна розглядатися саме так.

Як висновок суд вважає за необхідне зауважити, що Гамсун восени 1944-го і взимку 1945 року проходив обстеження у психіатричній клініці. У медичному висновку <…> значиться, що Кнут Гамсун не є психічно хворим і не був ним під час війни. <…> Суд не бачить підстав вважати, ніби Гамсун не розумів, що робить, та був позбавлений можливості оцінювати власні дії. <…> У висновку написано: «Без сумніву, що поведінка Гамсун могла бути інакшою, якби він добре чув і мав змогу самостійно стежити за думками і настроями суспільства. Крім того, з 1942 року він хворів на атеросклероз, а у квітні 1942 року мав перший крововилив у мозок. У цей час він легко піддавався чужим

впливам і не міг їм протидіяти. Після крововиливу в нього сталася афазія (втрата мови), що також вплинуло на його здатність судити самостійно і протистояти нацистській пропаганді».

Враховуючи усе вищезазначене, суд зменшує штраф до 425 000 крон.

За винятком вищевказаних розбіжностей суд виніс вирок одноголосно.

Переклав

Анатолій Болабольченко

Гамсун, голод і колаборанство

Стаття Євгена Маланюка «Кнут Гамсун», написана з нагоди смерті норвезького письменника, мала друкуватись у журналі «Київ», що його на початку 50-х років видавав у Філадельфії Богдан Романенчук, але, очевидно, чисто випадково, вона «примкнулася» до рукопису іншої Маланюкової статті, перед тим надрукованої в «Києві», і так пролежала чверть віку, коли Романенчук віднайшов її при перегляді журнального архіву й умістив у філадельфійському квартальнику «Українська книга», № 3 за 1977 рік. (До речі, існує й інший, трохи відмінний змістом і менший обсягом, варіант статті під назвою «Пригадка», опублікований 1966 р. в другому томі «Книги спостережень» Маланюка).

Ця щироемоційна стаття цікава тільки тим, що вона звучить немов прощальне слово представника другого вже українського покоління, яке відчувало на собі приплив життєдайних сил від молодого скандинавського «обудження» (використовуємо Маланюків термін, вжитий, щоправда, стосовно України) з кінця XIX сторіччя, — до одного з найчільніших його діячів, прозаїка й драматурга Кнута Гамсуна (1859–1952). Гамсунові випало бути в числі найактивніше перекладуваних в Україні західних письменників: до кінця 20-х років у нас вийшло більше десятка його книжок, що можна вважати доволі презентабельним, як на вимушено куці спроможності українського друку. 1930 року в Державному видавництві України побачив світ навіть другий том запланованого кількатомника Гамсуна — хоча на тому томі (даруйте мимовільний каламбур!) усе й обмежилося. Принагідно зазначимо, що прикметним для бурхливого зростання перекладних публікацій на Східній Україні у відродженську смугу другої половини 20-х років було започаткування низки багатотомних збірок творів провідних західних майстрів слова: Ґ. Флобера, Е. Золя, Ґі де Мопассана, А. Франса, Г. Веллса, Б. Шова, Дж. Конрада, Дж. Лондона, Г. Ібсена та ще декого, — але жодне з них не завершилося через погромні 30-ті роки. Відсоток перекладних видань тоді в кілька разів зменшився, та ще й перехилився в бік тлумачень з «великосусідської», різко звузився діапазон перекладуваних авторів і творів, панівними стали агіткові одноденки, давніші перекладачі здебільшого були репресовані, а новіші — хто «хоч», хто «не хоч» — зводили мову на рівень мертвотної кальки, коли за орієнтир якийсь час навіть правив перший дико-зросійщений псевдопереклад «Краткого курса истории ВКП(б)» 1938 року. Гамсун відтоді «зник» з України

на сім десятків років — спочатку як просто позасоцреаліст, а по війні вже як колабораціоніст.

Отож — повертаючись до статті Маланюка — повторимо, що цікава вона не лише своїм суто літературним аспектом, а й тим, що заторкує проблему політичного колаборантства. Творчість Гамсуна, як слушно зауважує Маланюк, передувала — ба й протистояла — «роботизації» людини і «першому видиву концетраку» (концтабору). Якщо в плані творення й множення роботів перед вів капіталістично-експлуататорський захід, то щодо модерних концентраків усіх перекрив «визвольний» — у більшовицькому розумінні — схід. До перших очевидців цієї «визвольної» практики належали й норвежці: знаменитий дослідник Арктики Фритьйоф Нансен (1861–1930) та одіозно знаменитий політик Відкун Квіслінґ (1887–1945), прізвище якого прислужилося для появи синоніма до колаборантства стосовно гітлерівського райху (синонім цей прикладувано було й до Гамсуна, хоч — як нині з'ясовують норвезькі науковці — підстави для цього були перебільшені в перші повоєнні роки).

Тепер дозволимо собі зробити «ліричний відступ» на тему передісторії колаборантства, який, однак, мав би радше називатись «трагічним відступом», бо йтиметься в ньому про голод, що його Гамсун в однойменному романі переконливо змалював зі свого персонального досвіду, а земляки Гамсунові побачили в натуральному бутті цілої нації.

Річ у тому, що В. Квіслінґ, — у 30-ті роки засновник норвезької партії, близької за ідеологією до німецького націонал-соціалізму, і на початку 40-х років керівник пронімецької влади в окупованій гітлерівцями Норвегії, — об'єктивно мусив би завдячувати зародок свого колаборантського духу не кому іншому, як Совєтській Росії з Совєтською Україною вкупі. Бувши професійним військовиком, капітан Квіслінґ замолоду багато років прожив у російських столицях, де працював на провідних посадах у норвезькому посольстві; він був свідком перебігу революційних подій і подальшого більшовицького порядкування, в т.ч. і в Україні під час голодомору початку 20-х років та й пізніше. У 1922-1923 роках Квіслінґ мав осідок у Харкові, тодішній столиці УСРР, як повноважний представник гуманітарної місії Ф. Нансена в Україні і в Криму. Він чимало зробив для порятунку людей від голодної смерті на українському Причорномор'ї, чим заслужив на вдячну пам'ять з боку українців — незалежно, яка там була друга половина його біографії.

Тогочасні урядові чинники в Москві й Харкові довго не визнавали факту масового голоду на півдні України, ураженому посухою 1921 року, зосередивши всі свої зусилля і кличі до

заходу про допомогу виключно на проблемі Надволжя, де голод розбуявся трохи раніше. Співробітникам західних гуманітарних організацій взагалі в Україну не було доступу — аж доти, коли вже зняли лемент низові офіційні органи, приголомшені десятками тисяч смертей у південноукраїнських губерніях, до того ще й переобтяжених безліччю втікачів з голодних над — волзьких країв. Промовисте повідомлення на цю тему знаходимо в тогочасній пресі: женевський комітет допомоги Росії приймає оплачені посилки для голодуючих **«у всі місцевості Росії, крім України»**[56].

Під цим оглядом дуже цікаве свідчення Квіслінґа в документі, датованому «Харків, 22 березня 1922 р.» і надрукованому через місяць у Женеві в черговому бюлетені Міжнародного комітету допомоги Росії.

«Їдучи в Україну, — пише Квіслінґ, — я поцікавився в Москві даними про становище там від добре поінформованих осіб. Вони сказали мені, що становище в Україні дуже погане, голодує близько півмільйона людей. Насправді кількість голодуючих в Україні у 6 з чимось разів більша». Далі Квіслінґ уточнює: напровесні 1922 р. на українському Причорномор'ї вже голодувало 4-5 млн. людей, а до жнив число голодуючих орієнтовно мало сягнути 6-7 млн[57]. Люди тут, пише він, живуть «буквально на грані голодної смерті», це при тому, що «майже все населення України певною мірою потерпає від нестачі харчів та інших необхідних для прожиття речей».

«Можна констатувати, — зазначає автор доповіді, — що реквізиція продовольства у селян за старої економічної системи совєтів була особливо великою в Україні, а стягування податків згідно з новою економічною системою 1921–1922 рр. тривало занадто довго, якщо врахувати реальний стан з голодом».

«Запоріжчина потерпіла найбільше. Тим, хто не бачив цих сцен, важко уявити, що насправді діється в селах на Запоріжчині. Коли чуєш описи наслідків воєн, революцій та інших катастроф, а тоді сам побуваєш у тих краях, то загалом знаходиш, що ситуація не така тяжка, як її описували. Певне, таке саме враження справляє і Запоріжчина, коли відвідати, скажімо, одне місто Олександрівськ. Але коли поїдеш у глибинку, побачиш спалені села, заглянеш до будинків та шпиталів, то станеш свідком жахливих трагедій і переконаєшся, яке велике нещастя спіткало цей добрий і мужній народ. Землю всю випалено на чорне, оголено від дерев та кущів. Бачиш, як солому зі стріх зужито на харч людям і худобі, як на поживу йдуть якісь мізерні й часто отруйні сурогати, чуєш від людей, що вони вже поїли всіх собак, котів і ворон, яких тільки спопали, навіть дохлу худобу, шкіру з

упряжі, деревину з начиння. Чуєш і бачиш докази трупожерства і людожерства, розмовляєш з людьми, що з'їли власних дітей чи сестер і братів, бачиш, як по хатах лежать люди, схожі на скелети, і помирають або чекають смерті без будь-якої надії на порятунок. Бачиш шпиталі, які насправді просто місця, куди зносять ледь живих від голоду чи якихось хвороб людей, аби вони там помирали, шпиталі, в яких нема ані ліжок, ні постелі, ні ліків, а часто й лікаря нема, люди лежать покотом на підлозі одне попри одного у крайньому вбожестві. Ти куштуєш їжу, яку дають у цих шпиталях: гола юшка з солоної води. Бачиш купи трупів, часто з розплющеними очима, що їх нікому бодай закрити, — трупів, про яких ніхто не дбає та й сили досить не має, аби їх поховати. Земля має вигляд побойовища, ба навіть чогось гіршого, ніж побойовище, ото тільки що тут героїзму більше. Селяни кидають останню зернину в землю і помирають, конають від голодної смерті, але не вбивають останньої корови: вони не можуть піддати руїні власне господарство.

Не набагато краще становище в інших районах над Чорним морем: у Таганрозі (почасти)[58], Маріуполі, Дніпровську, Херсоні, Миколаєві, Одесі. З Херсоном, мабуть, найгірше — це місто засуджене на смерть, якщо не отримає в найближчому часі допомоги. Що подібна доля може спіткати у мирний час відносно велике європейське місто над відкритим морем — це ганьба для байдужої Європи і водночас свідчення аж ніяк не на користь тих людей в Україні, які могли б запобігти цьому лихові».

«Того дня, коли я побував у Херсоні (3.3.22), там було зареєстровано 42 смерті (20 — дорослих, 24 — дітей), і мені сказали, що буває і по 100 смертей на день. У цьому місті 20 тисяч людей. У Катеринославі (160 тисяч людей) від голоду помирає за добу до 80 чоловік. У Таганрозькому повіті в лютому зареєстровано 642 смерті від голоду»[59].

Загалом про причини голоду в Україні В. Квіслінґ, як офіційна особа, висловлюється в женевському бюлетені досить дипломатично:

«Можна було з математичною точністю передбачити, що голод на Запоріжчині розпочнеться в жовтні 1921 року, що він зростатиме з дня на день і через кілька місяців охопить майже все населення цього краю»[60] — а отже і вжити заходів, аби не дійшло до масової смертності. Але чому саме не було вжито відповідних заходів — про це у Квіслінґа все-таки можна виразно вичитати. Річ у тім, що оскільки найсильніший опір більшовицькій владі чинила Україна і найдовше саме в степових районах, то совєтський уряд скористався посухою, щоб відплатити українському Причорномор'ю за цю ворожість,

вивозячи звідси зерно на Волгу навіть тоді, коли місцева людність уже сама голодувала, і то більше, ніж волжани. Квіслінґ цитує наказ, що його німецькі колоністи із Запоріжчини дали двом своїм посланцям до Західної Європи: «Розміри нещастя в Україні перевищують те, що можна бачити на Волзі. Але очі цілого світу звернені лише на Волгу, тоді як терени над Чорним і Азовським морями забуті й позбавлені допомоги»[61]. Майже такими самими словами оцінює тогочасну українську ситуацію і представник американської допорогової організації АРА Гатчинсон, котрий побував на Запоріжчині: «Катастрофа у Волзькому регіоні ні в якій мірі не йде в порівняння з тим, що трапилося тут»[62]. Не менш різко висловлюється в червні 1922 року і економічний експерт Нансенової місії Жан де Люберсак, кажучи, що багато українських міст втратили до 85 відсотків населення[63].

Що ж, етноцид більшовики застосували першими з усіх тоталітарних режимів XX сторіччя, і не дуже з цим і крилися, коли вже шило вилізло з мішка. На підтвердження сказаного — кілька майже дослівних повторів вищенаведених цитат, але вже з совєтської преси: «Страхіття голоду на Запоріжчині значно перевищує все те, що діялося на Волзі» (московська «Правда», № 8, 1922 р.); «В Херсонському повіті самогубства і дітогубства стали звичайним явищем» (там само, № 32, 1922 р.); існує загроза, що «до 7 мільйонів самої дорогої людності України — хліборобів помре голодною смертю» (київська газета «Український Червоний Хрест — голодним», 17–23 квітня 1922 р.); «В Гуляйпільському повіті на 1 лютого [1922 р. — *Р.Д*] з 209 000 чол. буквально голодувало 178 611» (харківський «Коммунист», № 38, 1922 р.); «Число голодуючих дітей на Україні досягло в липні 1922 р. 1 800 000. Найбільше загинуло дітей у віці до 5 — 6-ти років» (Год борьбы с голодом 1921 — 1922. — Харьков, 1923. — С. 31).

На тлі цього всього не дивно, що тверезі західні спостерігачі, а дехто з них і очевидці, добре усвідомлювали справжнє підґрунтя того, що коїлося з Україною початку 20-х років. Про це свідчить, наприклад, заява Ф. Нансена на нараді міжнародних допомогових організацій у Женеві 25 — 26 січня 1922 року: «Голод в Україні викликаний швидше політичними, а не природними причинами». Нансен ще й подбав, щоб наочно проілюструвати цей стимульований владою голод: того самого дня ввечері він «показав дві кінофільми: совєтського уряду, — зняту в серпні, та свою — листопад-грудень, а також коло сотні кліше. Зала була переповнена, так само і при повторному показі фільмів 27 січня. В «офіційному» фільмі йшлося в основному про допомогу голодуючим, тоді як Нансен показував «голодуючих та тих, що

вже не потребують їжі... та, на думку совєтів, і вбрання, бо трупи голих тіл лежать не поховані на цвинтарі...» Небіжчиків останнім часом не ховають, а ждуть, поки засмердяться (це щоб не розкопували на їжу, — пояснює Нансен). Але є вже інформація і про людовбивства (повідомлення «власного кореспондента» віденської газети «Соборна Україна», 8 лютого 1922 р. з Женеви). Десь у швейцарських чи норвезьких архівах, мабуть, і збереглися ці кінокадри? Отож якраз і придалися б, коли дійде до «Нюрнберґа — 2»!

Аналогічно до Нансена свідчив і співробітник АРА професор Г. Фішер: «До того як АРА розпочала свою діяльність у січні 1922 р. [в Україні. — *Р.Д.*], ані центральний російський уряд, ані український у Харкові не зробили нічого поважного, щоб допомогти голодуючим в Україні»; «Пояснення, що становище над Чорним морем було невідоме центральному урядові, не серйозне»[64]. Насправді в Москві ще й як добре було відомо про це становище, недарма ж центральні власті якомога довше не допускали іноземців у голодні райони України, а зусиллями військових «заградотрядов» повністю перекрили рух «торбешників» між Причорномор'ям та рештою України: вся «вражена голодом Україна була блокована»[65].

Слід відзначити, що українці на еміграції віддавали належне В. Квіслінґові як заступникові України перед світом. Українські еміграційні організації та окремі публіцисти, що розгорнули в той час неймовірно широку діяльність, аби донести до світової громадськості правду про голодомор в Україні (статті й книжки різними мовами, виступи на міжнародних форумах, звернення до розмаїтих інстанцій — від Соціалістичного Інтернаціоналу до Ліги Націй), підкреслювали, що «вичерпний матеріал про голод на Україні фактично вперше був опублікований капітаном Квіслінґом 30.4.22 р. у Женеві»[66]. Світ довідався про це жахливе нещастя [голод в Україні. — *Р.Д.*] тільки від іноземців», а саме «від капітана Квіслінґа, Гатчинсона та інших»[67].

Зрештою, для незашорених людей вже тоді явив своє реальне тоталітарне обличчя політичний переворот, щойно лише підношуваний до рангу «Великої Жовтневої» і т.д. революції, а не менш реальне поширення більшовицьких ідей на закордонні з цілком реальними спробами провести то в тій, то в іншій країні ще й свої «соціалістичні революції», спонукало багатьох шукати реально відпорних альтернатив цим тенденціям. І вони їх знаходили — а чи то були справжні альтернативи, чи тільки гадані, — це вже інше питання.

На жаль, демократичні рухи в тогочасному західному світі переживали серйозну кризу, породжену катаклізмом 1914-1918

років і неабияк були заейфорені звабливими «третьо-інтернаціональними» декораціями та декламаціями про грядущу соціальну справедливість, тож ніякої істотної противаги більшовицьким міфологемам не могли запропонувати, а об'єктивні аргументи тверезих аналітиків з ліберальних кіл надовго мали залишатись набутком вузького прошарку інтелігентів. До перестороги Бертрана Рассела, що «першоджерело всіх лих — більшовицькі погляди на життя: ненависний догматизм і переконання, що людську натуру можна силоміць змінити», і що ці погляди «обіцяють світові віки безпросвітної пітьми й даремного насильства», ніхто не прислухався, а якщо хтось і почув її, то тільки для того, щоб замкнутись в інтелектуальній вежі із слонової кості (яка нікого не убезпечила ні від барачних кацетів з вежами-вишками «почотирибіч» зони в Росії і в Німеччині, ні від газових камер, винайдених у більшовицькому, а реалізованих у нацистському lebensraum'і).

Натомість цілком реальні наче альтернативи поставали з іншого боку. Не секрет, що одну з них становив фашизм, який зародився в надрах італійського робітничого й соціалістичного руху: багатотисячні маси, що стрункими, нехай і дещо театральними, колонами простують у протилежний від більшовизму бік — це справляло враження, а часом і зачаровувало (ненадовго навіть тих, котрі тільки-но вчора були свідками таких самих позірно-ентузіастичних маніфестацій у більшовицькому таборі).

Як не секрет і те, що німецький нацизм, маючи свої національні корені в економічній та політичній упослідженості постверсальської Німеччини, теж постав як свого роду альтернатива більшовизмові. А оглушливий розмах націонал-патріотичних закликів у сурядді з розбудовою мілітарної потуги вселяв упевненість, що це таки реальний і, можливо, навіть незборимий протибільшовицький вал.

Після «явлення» народам цих двох альтернатив начебто й потреби вже не було задумуватись, зіставляти й приглядатись, щоб побачити, що вони ж «близнята-браття» з перворідним російським більшовизмом, покликані до життя (як вважає німецький мислитель Рудольф Штайнер), власне, «вакуумом» справжніх альтернативних — до панівної ідеологічної розгубленості — ідей, зокрема, в Росії 1917 року й Німеччині 1933-го! Щоб побачити те, що Володимир Винниченко занотував у щоденнику 1926 року, коли уяснив собі, як «з большевицького червоного яйця на очах вилуплюється фашизм» (дарма що сам ще не раз смикався політично, страхаючись постілюзорної духовної

пустоти...). А те, що італійський фашизм, як політичний рух, багато в чому спирався на ленінські взірці, попервах і не приховувалося його проводирями: сам Беніто Муссоліні неодноразово покликався на Леніна, на його тактику й стратегію, тільки що вектор він, Муссоліні, змінив із замасковано-імперського (під покровом «всемирной социалистической революции» в інтересах пролетаріату) на неприховано-імперський (Велика Римська імперія стародавнього світу як прообраз новітньої Великої Італії — в інтересах своєї нації). Слушно-бо зазначав один сучасник, що «фашизм, по суті, являв собою творчо видозмінений марксизм, який мав відповідати конкретним проблемам економічно відсталої нації».

Так само й німецький націонал-соціалізм багато що завдячував більшовицьким засадам та гаслам («Програма гітлеризму несе різку печать большевизму», — зазначав під свіжим враженням К. Каневський у дописі з Берліна до празької газети «Українська справа», 20 лютого 1934 р.). Адольф Гітлер тільки замінив ідею верховенства класу (звісно, фальсифіковану) на ідею (не прикриту ніякою маскологією) верховенства своєї нації і раси. Між іншим, після однієї невдалої спроби нацистів захопити владу в Німеччині Олександр Керенський (голова тимчасового уряду Росії, котрий на практиці зіткнувся з ленінсько-троцкістським більшовизмом) так писав 1930 року про поведінку Гітлера на верховному суді в Ляйпциґу: він, «дослівно повторюючи формулу Леніна, заявив: демократична машина управління — це тільки засіб досягнення будь-яких цілей» — засіб, яким Гітлер успішно й скористався у виборах 1933 року. А «р-р-революційної» тріскотняви не бракувало ні там, ні там: «Ми — революція на марші, та сама революція XX сторіччя, яка повалить основи сучасного суспільства і докорінно змінить загальний образ світу» (слова Ґреґора Штрассера, одного з нацистських керівників у 1929 р.). Чи ж не суголосно з до болю знайомим мотивом — «до основанья, а затем...»? Отож і доходив висновку австрійський письменник Йозеф Рот, проаналізувавши діла й слова одних і других, що «німецькі комуністи — саме німецькі — власне, те саме, що й націонал-соціалісти» (лист від 16 січня 1934 р.).

З бігом часу прояснялося й те, що протистояння цих двох таборів, коли «один вірив у диявола раси, а другий — у диявола класу» (за висловом польського публіциста Януша Ковалевського) насправді було протистоянням двох хижаків, кожен з яких прагнув запанувати над світом. А в дорозі до цієї мети вони з тактичних міркувань ще й як могли порозумітись і співпрацювати (а то й захоплюватись своєю духовною

взаємоблизькістю, як то траплялося з декотрими більшовицькими проводирями 20-х років: «Люди, що помирають в ім'я фашизму, мені незрівнянно симпатичніші за тих, які воюють лише за недоторканність свого чиновницького поста» — К. Радек у промові на сесії бюро Комінтерну 13 серпня 1923 року; або ж Н. Бухарін у промові на XII з'їзді РКП(б) у тому ж році, коли він вказував на однаковість політичних методів у більшовиків і націонал-соціалістів та фашистів).

У цьому міжхижацькому порозумінні пакт про ненапад між СССР і Німеччиною 1939 року лише збігом обставин виявився найяскравішою ланкою, бо ж військова співпраця обох сторін тривала і в часи ваймарської республіки в Німеччині, і в часи гітлерівського «третього райху», бо ж СССР в один (слава Богу, не історичний!) момент не проти був пристати четвертою стороною до так званого «пакту трьох» — Німеччини, Італії та Японії: угода ця в разі її реалізації обернулася б для людства незмірно більшою трагедією, аніж уся Друга світова війна!.. (Ідеться про «троїстий союз», укладений у вересні 1940 року, яким визначалося панівний статус трьох держав в Європі та Східній Азії. 26 листопада 1940 року німецький посол у Москві Фрідріх фон Шуленбурґ у секретному донесенні в Берлін — текст його опубліковано, зокрема, в книжці Івана Коляски «Partners in Tyranny», (Торонто, 1990) — виклав меморандум В.М. Молотова про згоду СССР приєднатися до «пакту трьох» за умови поступок геополітичним інтересам СССР на терені Фінляндії, південного Чорномор'я з протоками включно, Ірану та Сахаліну. Гітлер ніяк не відповів на совєтський меморандум, але скористався вміщеною в ньому інформацією, щоб оперативно поширити «пакт трьох» на Балкани).

З цих самих тактичних (властиво, тактично-маскувальних) міркувань — коли припекло — більшовицька Москва абсорбувала під одне поняття «фашизм» (зрештою, не найтоталітарніший з тоталітарних режимів) усі різновиди тоталітаризмів у країнах-союзниках райху, аби не виникало в когось там ніяких двозначних асоціацій між соціалізмом німецько-нацистським і російсько-більшовицьким. Хоча нам, дітям «збільшовиченої ери», здається, і не треба було аж такої мудрості, щоб прозріти, де саме який «ізм» і чим він пахне — більше бракувало мужності бодай самому собі зізнатись у власному прозрінні. Але дехто наважувався, нехай і в добу вже підтоптаного ґулаґівського соціалізму (приміром, Микола Лукаш в одному епіграматичному зблиску під назвою «Увага: акценти»:

Він високо в ціні стоїть

Але по правді менше стоїть:
Проходить як фашистоїд
А сам по суті — фашистоїд.
(Як то мовиться — обоє рябоє.)

А от їм, усіляким закордонцям, заглиблюватись у ці тонкощі не дуже й випадало у завихреному XX сторіччі, та ще й коли все так маршово й масово простувало наче вгору. Тож і не було великим дивом, що, відсахуючись від «диявола класу», торжество якого відбилося в афоризмі «комунари — комунізм, кому — нари, кому — низ», потойбіч цих «нар» удосталь знаходилось охочих пристати до «диявола раси» — як і охочих помінятись дияволами в протилежному напрямку, тим паче, що «загірна комуна», коли вона за горою, та ще й за обрієм, може, й справді найпринадніша. І не вельми придивлялися одні й другі, чи не закорінені обидва ці дияволи в тому самому безальтернативному баговинні. Як і не звертали уваги на те, що відмінні в протиставних таборах були тільки числа, вивіски й кольори — кольори навіть не дуже, — а стрункі вимарші на переможну прю були вправні пообабіч («мільйонні лави переможуть всіх» — як співалось в італійській соціалістичній, а опісля вже комуністичній пісні «Бандьєра роса» — «Червоний стяг», 1936 декадного року заліченій до масиву українських народних пісень по цей бік барикад, — хоч, можливо, по той бік співалося так само впевнено?).

Що ж, люди (само)засліплювались однаково за всіх тоталітарних режимів, тільки просвітлювались опісля неоднаково. І явище колаборантства було не менш масовим за кожного з них, а надто ще в окупованих країнах (хіба що в Норвегії менше було об'єктивних спонук до цього, ніж, скажімо, в Україні). Це колаборантство сприяло появі мільйонних фізичних жертв панівних режимів і породжувало духовно-моральне каліцтво його прислужників, особливо тих, хто виживав і збагачувався ціною сервілізму, та ще й коштом потоплених ближніх.

А за тим поставала проблема осуду й розплати, проблема чесності з собою, коли вже не з судом. Потойбіч дехто таки розплатився за співпрацю з нацизмом та фашизмом: Відкун Квіслінґ — стратою, Кнут Гамсун — всенародним остракізмом і особистою покутою. Але «колаборант» — «це слово досі заховує свій дивний, дивно-однобічний визвук», як зауважував Євген Маланюк ще 1952 року. І ця однобічність зберігається й через півсторіччя, хитромудрим чином увільняючи від колаборантського тягаря свідомість усіх тих, хто не якийсь там десяток років нарощував його, а цілу життєву кар'єру вибудовував

на державно-партійному вислужництві. А потім — одні відходили й відходять у засвіти або на «заслужений» всепільговий відпочинок, так і не очистившись хоча б морально, котрі ж молодші, то ті ще й «будують» нову — сказати б — посттоталітарну державу, розвернувшись на всі сто вісімдесят (упевнені, що нікого й не обходить — чи всерйоз цей їхній розворот, чи ненадовго — всупереч відомій ленінській тезі).

Тим часом ці криводушні гріхи давучим осадом тяжітимуть на нашому суспільстві, ще далеко не випростаному від традиційної малоросійщини, і в XXI сторіччі, і розплачуватимуться за них наші нащадки... Коли ж ми спроможемось хоч на ту маленьку мужність, щоб раз і назавжди визнати й осудити бодай витоки цих тоталітарних монстрів-удавів, що гнітили й знелюднювали нас усіх без винятку цілий вік? — вони ж були не на Тибрі й не на Ельбі, а на трохи ближчих водах «навкруг кремлівської огради» (хоча, може, і трохи далі, й трохи давніше — звідтоді ще, коли Муссоліні з Леніним грали в шахи на Кіпрі?).

Ростислав Доценко

Кнут Гамсун

19 лютого, на 92-му році життя, помер Кнут Гамсун. Ніби нічого несподіваного: вік, як то кажуть, дай Боже кожному, а так званих переживань доля не пошкодувала Покійному, особливо за останні роки його довгого, різноманітного, але многотрудного й многоплідного життя. Ціла бібліотека написаних ним книг (а скільки ненаписаних чи недописаних!) — вимовний свідок, що життя не пройшло без сліду, як стільки інших, що талант Господній закопаний не був, що відпочинок смерті заслужений, ба й уквітчаний вічною юністю безсмертя.

І все ж вістка гостро різанула по серцю...

Гамсун! В цім слові (а це назва села, де вродився Кнут Педерсен — справжнє прізвище Гамсуна) — незабутня юність, рідні краєвиди, перший подих весни, осінні сузір'я, запах дівочої коси і смак першого поцілунку.

Гамсун! Бульвар степового міста, дискусії про імпресіонізм та Вайлда, музика Ґріґа, спільне (з «нею») читання «Вікторії» (а «вона» теж мала нареченого, і теж були «соціяльні різниці», і вже з'являлися перші вірші... Словом, все було таке подібне, що аж страшно ставало).

Гамсун! Але досить, бо цю єктенію спогадів, цей суто український «плач» можна було б тягнути довго.

Трудним і зайвим було б оповідати тепер, чим був Гамсун для нашого покоління. Рильський свою другу книжку[68] назвав заголовком Гамсунової новелі. Освальд Бурґгардт-Клен ніколи не розставався з томиком «Пана»... Теперішнє покоління, навіть лише літературне, отруєне адже ж такими апокаліптичними «переоцінками всіх цінностей», — нас просто не зрозуміє. Вже поколінню Яновського й Бажана — Гамсун був чужий, і це цілком зрозуміло: на Гамсуна «не вистачало часу» — Стефаник, Кіплінг чи Стендаль більше вкладалися в історичний «ритм».

Отже, стиснувши серце і змобілізувавши засоби тверезого розуму, хочеться відзначити цю смерть як певну дату європейської, — отже світової — літератури. Хочеться, але, пишучи ці стерті слова, бачиш, як трудно говорити на цю тему словами й поняттями, що вже відмерли, що не мають «покриття», як без — вартісні тепер, але колись такі цінні папірці...

В чім таємниця величі, слави, популярності? В чім полягає тайна великого твору чи великої творчості? На ці теми написано безліч праць, особливо в наші технократичні часи, коли шахраї й наївні намагаються знайти «технологію» тайни, щоб потім негайно приступити до конвеєрного виробу геніїв.

Чому стоять відосібненими обелісками Данте, Шекспір, Ґете, Бальзак, По, Стендаль, Леся Українка? Скажім, тому, що вони, перш за все, були богами-сотворителями цілих *світів*, світів *своїх*, власних. Вони вперше *побачили* і вперше *назвали* те, чого до них ніхто не бачив і не назвав. Це дуже спрощена відповідь але, принаймні, вона дотикається істоти питання.

В цім ланцюгу обелісків ми бачимо й Гамсуна, хоча зараз же застережмося, що коли більшість названих імен були «початком», то Гамсун є «кінцем» доби, віку, періоду чи епохи. Так, Гамсун є закінченням великої (майже, «теологічної») ери *Органічної Людини*, людини, ще зв'язаної матірною пуповиною з природою і всесвітом, але людини, що вже пророчно відчула грядущу апокаліпсу *розриву* Людини з Космосом, виривання людини з ланцюга сущого, викорінювання її з землі, родини й оселі, обертання її на стандартного робота половини XX сторіччя.

Вся творчість Гамсуна це, в певному сенсі, крик остороги і відчайдушна, судорожно-приречена боротьба з тим, що має прийти: злим і страшним світом потвор з фабриками машин і роботів, з задухом трупних душ, з першим видивом концентраку й першим подмухом Гірошіми.

…Так, очевидно, Гамсун «коляборант». Але в нашій добі «розчарованих комуністів» (на яких, до речі, світова біржа нотує великий попит), — «коляборантами» є лише Петени й Гамсуни. І, очевидно, що ними не є ані божище всіх «поступовців» т. зв. Тіто, ані фіґляр від мистецтва Пікассо, що вірно служить Москві сьогодні так само, як перед чвертьстоліттям. Не є коляборантами також десятки кестлерів — вживаємо цього прізвища не особисто у відношенні до письменника Кестлера, лише як символ, — які протягом довгих і страшних літ співпрацювали з Москвою, одержуючи голлівудські гонорари з Ґосіздату. О, вони не розчарувались! Не лише тоді, коли улюблений ними т.зв. Троцкій «по-телеграфу» розстрілював на Україні «ізвєстний процент», але вони не розчарувались і тоді, коли наша Батьківщина була засіяна трупами знищених совєтським голодом *мільйонів* і коли серед єдиного в історії цвинтарища країни доходило до людо- і трупоїдства. Ні. Вони ласкаво зволили «розчаруватися» в сам час, бо, власне, на 5 хвилин перед тим, як сам батюшка-цар розчарувався в «безродних космополітах». Але з таким геніяльним нюхом вони на своєму «розчаруванні» нічого не втратили, знайшлися бо інші меценати, інші реклямарі й крамарі. О, вони всі, з всілякими «Літвіновими» вкупі, не були, не є і не будуть «коляборантами» ніколи. «Коляборантом» натомість був, є і буде саме Гамсун, а то з тієї простої причини, щоб при допомозі того «коляборантства» *анулювати* ненависну для мафії *мистецьку*

творчість велетня, проголосити, що Гамсуна «нє било, нєт і бить нє может».

Мафія помиляється. «Голод», «Пан», «Вікторія», «Благословенство землі» — то не деренчливо-старече хихотіння Шова. То книги *вічні*.

Вони можуть загинути. Але разом з загибеллю європейської культури (що є свідомою або несвідомою ціллю всіх мафій). Лише тоді. Та й градущі варвари колись зможуть на цвинтарищі тієї культури відкрити «Вікторію», як перед віками були відкриті Гомер і Еврипід.

Євген Маланюк

В лютім р. 1952

notes

Примітки

1

Вільгельм Топсе (1840–1881) — данський письменник, представник помірно-консервативного напрямку.

2

Ґеорґ Брандес (1842–1927) — данський літературознавець, публіцист, перший у Данії дослідник життя і творчості Тараса Шевченка.

З

«Ґюллендал» — норвезьке видавництво.

4

«Мова Високого» — одна з пісень про богів «Старшої Едди», найдавнішої збірки епічних творів ісландської літератури.

5

Альберт Лаурентіус Юганнес Енґстрем (1869–1940) — шведський художник і письменник.

6

Б’єрнстьєрне Мартінус Б’єрнсон (1832–1910) — норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії (1903), автор національного норвезького гімну (1859).

7

Йоганн Вольфґанґ Ґете (1749–1832) — німецький письменник, філософ, природознавець, громадський діяч.

8

Джонатан Свіфт (1667–1745) — англійський письменник.

9

Ґабріель Ланґфельдт — професор, доктор медицини психіатричної клініки.

10

Справа (нім.).

11

Кристіанія — назва столиці Норвегії Осло (1624–1924).

12

Пауль Боттен-Гансен (1824–1869) — норвезький письменник, критик, бібліограф.

13

Роберт Льюїс Стівенсон (1850–1894) — шотландський письменник, що останні роки життя прожив серед тубільців на остров і Уполу (Самоа).

14

Есбен Гамсун (1943–1964) — внук Кнута Гамсуна, син його молодшого сина Арільда.

15

Боґаніс (справжнє — Адольф Вільгельм Дінесен (1845-1895)) — данський письменник, офіцер, політик, автор популярних «Мисливських оповідок».

16

Джон Беньян (1628–1688) — англійський письменник, баптистський проповідник.

17

Франциск Ассизький (1181(2)–1226) — католицький святий, засновник ордена францисканців.

Гельсінґфорс — шведська назва м. Гельсінкі.

19

Гарданґер — фіорд у південно-західній Норвегії, де Кнут Гамсун замолоду провів кілька місяців.

20

Сільвіо Пеліко (1789–1854) — італійський письменник, журналіст, громадський діяч. Належав до таємної революційної організації карбонаріїв. Своє перебування в ув'язненні описав у автобіографічних записках «Мої в'язниці» (1932).

21

Торарін Лучник — герой ісландської саги.

22

Кірстен Флаґстад (1895–1962) — норвезька оперна співачка, драматичне сопрано, уславлена виступами в операх Ріхарда Ваґнера.

23

Флакстад — поселення на Лофотенських островах.

24

Блез Паскаль (1623–1662) — французький філософ, письменник, фізик, математик.

25

Роберт Бернс (1759–1796) — шотландський поет.

26

Арільд Гамсун (1914–1988) — письменник, молодший син Кнута Гамсуна.

27

Християн Кеніґ — тодішній директор видавництва «Ґюллендаль».

28

Snekker — столяр (норв.).

Skinsyke — ревнощі (норв.).

30

Яльмар Сейєрстед Фальк (1859–1928) — норвезький мовознавець.

31

Лопарі — давня назва народності саамі.

Kalveskind — вичинена теляча шкіра (норв.).

33

Альф Торп (1853–1916) — норвезький мовознавець, автор етимологічного словника новонорвезької мови.

34

Kalvskindet — вичинена теляча шкіра (тут слово вжито з означеним артиклем).

Skindød — удавана смерть (норв.).

Skinhellig — лицемірний (норв.).

Skinliv — приховане життя (норв.).

Skinfektning — удавана битва (норв.).

39

Фронтові бійці — норвежці, що під час Другої світової війни воювали на боці Німеччини.

НС — «Нашунал Самлінґ» («Національна єдність») — норвезька нацистська партія в Норвегії в 1933–1945 рр.

41

Відкун Абрахам Лауриц Йонсен Квіслінґ (1887–1945) — норвезький офіцер, політик, засновник і голова партії «Нашунал Самлінґ». З лютого 1942 р. і до кінця Другої світової війни він обіймав пост міністра-президента окупованої німцями Норвегії. Від його прізвища з'явився термін «квіслінґівці». Після війни Квіслінґа розстріляли за звинуваченням у державній зраді. У Норвегії та в деяких інших країнах слово «квіслінґ» стало синонімом «зрадник».

42

Йозеф Антон Генріх Тербовен (1898–1945) — німецький політик, нацист, голова окупаційної німецької влади в Норвегії, наклав на себе руки.

43

Миколай Фредерік Северин Ґрунтвіґ (1783–1872) — данський священик, письменник і філософ.

44

Карл Ґустав Вернер фон Гейденстам (1859–1940) — шведський письменник, лауреат Нобелівської премії (1916).

45

Йоганн-Крістоф-Фрідріх Шіллер (1759–1805) — німецький поет і драматург.

46

Наполеон I Бонапарт (1769–1821) — імператор Франції (1804–1815), полководець і державний діяч. Очевидно, тут ідеться про зустріч Наполеона з Ґете в Ерфурті, де була одна з резиденцій імператора. За словами сучасників, то була зустріч «генія війни та генія поезії».

47

Йоганн Вольфганг Ґете (1749–1832) — видатний німецький письменник, мислитель.

48

Публій (Гай) Корнелій Тацит (бл. 56 — бл. 117 р. н.е.) — історик і політичний діяч Стародавнього Риму.

49

Homesick — той, що тужить за домівкою, за батьківщиною (англ.).

50

Томас Пейн (1737–1809) — англо-американський письменник, філософ. Тут ідеться про його найвагоміший філософський твір «Ера здорового глузду» (1794).

51

Єнс-Петер Якобсен (1847–1885) — відомий данський письменник.

Ірин — давня поетична назва Ірландії.

53

Ґальгепіґґен — гора в південній частині Норвегії, найвища точка Скандинавських гір.

Від Нобелівської лекції Кнут Гамсун категорично відмовився і лише на бенкеті промовив слово подяки (10 грудня 1920).

55

«Так, ми любимо...» — цими словами починається національний гімн Норвегії.

56

Українська трибуна. — Варшава, 1921. — 21 січ. Ця інформаційна стаття (без підпису) з'явилася тоді, коли делегація Українського Червоного Хреста дорогою до Женеви вже встигла виступити з численними зверненнями до громадськості Заходу рятувати людність в Україні від голодної смерті!

57

У брошурі виконавчого комітету УСДРП «The Famine in the Ukraine» (Берлін, 1923) цитується телеграма Квіслінґа з Олександрівська (тепер Запоріжжя) до Женеви від 22 квітня 1922 р. з трошки іншими цифрами: «На Півдні України голодує 8 млн. чоловік. 2,5 млн. з них зовсім не має харчів... Дитяча смертність жахлива. Вона сягає 50%».

58

Таганрозький повіт тоді входив до складу УСРР, від'єднали його від України дещо пізніше, коли значна кількість українців вимерла. — *Р.Д.*

59

Цитати з В. Квіслінґа подаємо в перекладі з англійської за виданням: Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. — Торонто; Київ, 1993. — С. 360 і далі.

Цитуємо за журн.: Визвольний шлях. — Лондон, 1954. — № 10. — С. 52.

61

Там само.

The Famine in the Ukraine.

Ibid.

Fisher H. The Famine in Soviet Russia. 1919-1923. New York, 1927.

65

The Famine in the Ukraine.

Герасимович І. Голод на Україні. — Берлін, 1922. Книжку цю 1923 р. було перевидано німецькою та англійською мовами.

The Present Situation of the Ukrainian Countries. — Vienna, 1923. Цю оглядову брошуру уклали члени організації, що називалась Українське товариство для Ліги Націй.

«Під осінніми зорями» (1918, перероблене і доповнене видання — 1926).